

459

Prepared and published by the National Imagery and Mapping Agency

LEGEND

MAP INFORMATION AS OF 1998

ON THIS MAP, A LANE IS GENERALLY CONSIDERED AS BEING A MINIMUM OF 8 FEET (2.5 METERS) IN WIDTH IN DEVELOPED AREAS. ONLY THROUGH ROADS ARE CLASSIFIED

ROADS

- Divided highway with median strip
- Primary all weather, hard surface
- Secondary all weather, hard surface
- Light duty all weather, hard or improved surface
- Fair or dry weather, unimproved surface
- Trail
- Route markers: Interstate, federal, state

RAILROADS (Standard gauge 1.44m - 4' 8 1/2")

- Single track
- Multiple track
- Railroad station: Position known, position unknown

BOUNDARIES

- National

MISCELLANEOUS

- Buildings or structures
- Church, School
- Power substation
- Tanks
- Located object
- Gaging station
- Open pit mine or quarry - Active, Inactive
- Horizontal control station
- Bench mark; monumented, non-monumented
- Heliport
- Spot elevation in meters: Checked, Unchecked

Woodland

Scattered trees, Scrub

وحدة الوجود

و مشهور الحق في كل الوجود

تأليف

بحر العلوم ملك العلماء عبد العلي

مع بيان

مسلك امام رباني مجدد القرون الثاني

جامع ومحشي

حضرت شاه ابوالحسن زبير فاروق

طابع وناشر

حاجي عبدالغفار و پسران تاجران كتب ارگ بازار قندهار

جملہ حقوق محفوظ برائے اکاڈمی

سلسلہ مطبوعات شاہ ابوالخیر اکاڈمی دہلی

نمبر

53045

طبع اول ..... ایک ہزار (۱۰۰۰)

سنہ طباعت ..... ۱۹۶۲ عیسوی

قیمت ..... ۳/۵۰ روپیہ

مطبوعہ ..... کمال پرنٹنگ پریس دہلی

درگاہ حضرت شاہ ابوالخیر

شاہ ابوالخیر مارگ - دہلی

باجمہ: حاجی عبدالغفار و پسران تاجران کتب ارگ بازار قندھار

افغانستان ٹیلیفون نمبر ۲۲۳۰

فہرست کتاب

صفحہ	عنوان	صفحہ	عنوان
۷۷	انکار متکلمین -	۵	مقدمہ از محشی -
۸۱	مکالمہ با کفار قریش	۹	احوال شیخ اکبر -
۸۲	ظہور واحد و تعینات کثیرہ	۱۸	احوال حضرت مجدد -
۸۵	عبادت منظر	۳۸	احوال بحر العلوم -
۸۶	مسئلہ وحدت الوجود	۴۳	ابتدائے رسالہ -
۸۸	حجاب الوجود و ظلمت	۴۴	وجود -
۸۹	بیان شش مراتب تنزلات	۴۶	ناسوی اللہ -
۹۰	مرتبہ اولی	۴۹	وجود مطلق -
۹۰	مرتبہ ثانیہ -	۴۹	کمال ذاتی -
۹۱	طریق ایجاد	۵۰	کمال اسمائی -
۹۲	بے تضاد قدر	۶۲	حقیقت واجب و حقیقت ممکن -
۹۲	تمیز گشتن و حقیقت	۶۲	حق منزہ و مشبہ است -
۹۳	بیان عمائر	۶۷	تاویلات اشعریہ -
۹۴	حدیث عمائر	۶۷	ابن عربی فرمودہ -
۹۶	مرتبہ ثالثہ (ارواح)	۶۸	بیان تشبیہ و تنزیہ -
۹۷	مخلوقات عمائر	۷۵	مثنوی -
۱۰۰	بیان ارواح	۷۶	مخالفت توحید و جودی -

صفحہ	عنوان	صفحہ	بعض فوائد حواشی
	روح شہیدی ۲۰	۱۰۵	فائدہ
۴۶	مرتبہ راہبہ (مثال)	۱۰۶	بیان شیونات ۳
۵۰	مثال منقذہ من	۱۰۶	خلاصہ ہر دو مسلک عن
۶۲	قصہ حضرت عمر رضی	۱۰۶	بیان نقل عن
۶۳	احوال قبر	۱۰۶	اللہ عنی مطلق امرت عن
۷۸	حشر اجساد	۱۱۳	منشأ و توحید ۱۵
۱۰۱	قسم اول از مثال	۱۱۷	تخلیق انسان ۲۹
۱۲۸	مرتبہ خامسہ (اجساد)	۱۱۹	بیان قبو میت ۳۶
۱۳۹	عروش و کرسی	۱۲۲	الاشکال من العبقات
۱۳۹	مرتبہ ششمہ (انسان)	۱۲۲	جواب از بخشی
۱۴۰	انسان کامل	۱۲۵	تایید از حدیث ترمذی
۱۴۳	تبیح اسماء و صفات را یک مظهر	۱۲۷	بیان قدمی علی الخ ۳۷
۱۴۶	خلیفۃ اللہ -	۱۳۶	بیان کلمہ صوفی ۳۸
	قطب الاقطاب	۱۴۰	قسمت
	صوفی حکیم است	۱۴۶	
	خاتمہ از بخشی	۱۵۴	
	تتمہ		

مقدمه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي جَعَلَ الْأَمَانَ مِرَاةً لِلْوَجُوبِ وَصَيْدًا
 الْعَدَمِ مَظْهَرًا لِلْوَجُودِ وَالْوَجُوبُ وَالْوَجُودُ وَإِنْ كَانَ صَفَتِي
 كَمَا لَمْ يَسْبَحَانَهُ فَهُوَ تَعَالَى وَسَأَلُهُمَا بَلِّ وَسَأَلُهُ جَمِيعَ الْأَسْمَاءِ
 وَالصِّفَاتِ وَسَأَلُهُ جَمِيعَ الشَّيْءِ وَالرَّحْمَةُ عِتَابَاتٍ وَسَأَلُهُ الظُّهُورِ
 وَالْبَطُونِ وَسَأَلُهُ الْبُرُوزِ وَالْكَمُونِ وَسَأَلُهُ التَّجَلِّيَّاتِ وَالظُّهُورِ
 وَسَأَلُهُ كُلَّ مَوْصُولٍ وَمَقْصُولٍ وَسَأَلُهُ الْمَشَاهِدَاتِ وَ
 الْمَكَاشَفَاتِ وَسَأَلُهُ كُلَّ مُحْسُوسٍ وَمَحْقُولٍ وَسَأَلُهُ كُلَّ
 مَوْهُومٍ وَمُتَخَيَّلٍ فَهُوَ سُبْحَانَهُ وَسَأَلُهُ الْوَسَائِرَ ثُمَّ وَسَأَلُهُ
 الْوَسَائِرَ ثُمَّ وَسَأَلُهُ الْوَسَائِرَ -

چہ گویم باتوا ز مرغی نشاند
 ز عنقا ہست نامے پیش مردم
 کہ با عنقا بود ہم آشیانہ
 ز مرغ من بود آن نام ہم گم
 فلا یصلُ حمدُ حامدٍ اِلی جنابِ قدسِ ذاتہِ بلی

لے این حمد و صلاۃ از بسملہ تا " ارسال التہیات " از حضرت مجدد و الفی ثانی
 است قدس سرہ کہ در اول مکتوب دفتر دوم تحریر نموده اند۔

منتهى جميع المحامد دون سرادقات عزته فهو الذى
 اثنى على نفسه وحميد ذاته بذاته فهو سبحانه المحامد
 والمحمود وما سواه عاجز عن اداء الحمد المقصود كيف
 وقد عجز عن حمده سبحانه من صفا مل لولا الحمد
 يوم القيامة، تحته آدم ومن هود ونه وهو افضل
 البرايا واكملهم ظهورا وافر بهم منزلة واجمعهم
 كمالا واشملهم جمالا واتمهم بدرا وارفهم قدرا
 واعظمهم اجرة وشرقا واقومهم دينا واعدا لهم ملة
 واكرهم حسبا واشرفهم نسبا واعزهم بيتا
 لولا لما خلق الله سبحانه الخلق ولما اظهر الله لوبيته
 وكان هو نبيا و آدم بين الماء والطين، واذا كان يوم القيامة
 كان هو امام النبيين وخطيبهم وصاحب شفاعتهم
 الذى قال نحن الاخرون ونحن السابقون يوم القيامة،
 واني قائل قولا غير فخر، وانا حبيب الله وانا خاتم النبيين
 ولا فخر، وانا اول الناس خسر ورجا اذا بعثوا، وانا قائد هم
 اذا وفدوا، وانا خطيبهم اذا اقصتوا، وانا مستشفعهم
 اذا حبسوا، وانا مبشرهم اذا ايسروا الكرامة والمفاتيح
 يومئذ بيدي -

در قافله که اوست و انم نه رسم این بس که رسد ز دور بانگ برسم

صَلَوَاتُ اللَّهِ سُبْحَانَهُ وَتَسْبِيحَاتُهُ عَزَّ شَانُهُ وَبَرَكَاتُهُ جَلَّ بَرَهَانُهُ
 عَلَيْهِ وَعَلَىٰ جَمِيعِ أَخْوَانِهِ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالْمُرْسَلِينَ وَالْمَلَائِكَةِ
 الْمُقَرَّبِينَ وَعَلَىٰ أَهْلِ الطَّاعَةِ أَجْمَعِينَ صَلَاةً وَسَلَامًا وَ
 تَحِيَّةً وَبَرَكَاتٌ هَوْلَهَا أَهْلٌ قَصَمَ لَهَا أَهْلٌ كُلَّمَا ذَكَرَهَا
 الذَّاكِرُونَ وَكُلَّمَا غَفَلَ عَنْ ذِكْرِهَا الْغَافِلُونَ وَبَعْدَ الْحَمْدِ
 وَالصَّلَاةِ وَتَبْلِيغِ الدَّعَوَاتِ وَأَمْرِ سَائِلِ التَّحِيَّاتِ -
 مخفی نہ ماند کہ این عاجز روزے رسالہ "وحدة الوجود و شہود الحق
 فی کل موجود" مطالعہ فرمائی کہ صاحب العلم والفضیلہ جناب سید منشی
 عتیق الرحمن عثمانی حفظہ اللہ تعالیٰ وادام آیامہ تشریف آور نہ
 وچون از کیفیت رسالہ آگاہ شدند، اظہار نمودند کہ اگر مطالبہ رسالہ
 بہ لسان اُردو بیان شود و بہ ہامش مسلک حضرت مجدد قدس سرہ نیز
 بیان کردہ شود، برائے اہل ہند مفید خواہد شد۔ گفتہ ایشان را اثرے
 بود کہ این عاجز بہ وجہ خوب این کار را بہ انجام رسانید و ذلک
 بفضل اللہ و احسانہ۔

جناب سید نظام الدین احمد حیرت کاظمی سلمہ اللہ و حفظہ آن رسالہ
 اردو یا نقل کروند۔ و بہ این عاجز گفتن کہ اصل رسالہ بہ فارسی است
 اگرچہ اشی آن نیز بہ فارسی باشند برائے اہل علم خوب تر خواہد بود۔ لہذا
 میں عمل رائی بہ انجام باید رسانند۔ اگرچہ میں عاجز بہ تسوید و تبلیغ
 رسالہ و گیر مصروف گشتہ بود و لیکن اتنا مالفاائدہ و اظہاراً للتحقیقہ

بر اتقام این رساله پرداخت و مناسب دانسته شد که قدرے از احوال
 حضرت شیخ اکبر حضرت مجدد و حضرت بحر العلوم قدس اللہ سرار ہم بیان
 کرده شود۔ چہ قدر کلام بہ قائل است۔ علامہ بحر العلوم مسلک شیخ اکبر
 را بیان فرموده و این عاجز مسلک جد عاشق حضرت مجدد را از کتب و ابیات
 و رسائل ایشان جمع کرده رحمہم اللہ و رضی عنہم و افاض علیہم
 من برکاتہم و اسرارہم۔

یوم جمعہ ۳۱ ماہ ربیع الآخر ۱۳۹۱ھ
 ۲۸ جون ۱۳۵۰ھ ش
 ۲۸ ماہ مئی ۱۹۳۱ھ ش
 ابوالحسن زید فاروقی
 خانقاہ حضرت شاہ ابوالخیر رح
 شاہ ابوالخیر مارگ۔ دہلی

برخی از احوال شیخ اکبر

اسم گرامی ایشان محمد و کنیت ابو بکر و لقب محی الدین بن علی بن محمد
المحتمی الطائی الاندلسی معروف به ابن خربی و یقال ابن العربی و مشهور
به حضرت شیخ اکبر است قدس الله سره الاقدس - در "جامع کرامات
الاولیاء" علامه یوسف بن اسمعیل نهبانی راجع به شیخ اکبر نوشته اند -
"و از آن جمله که ستایش ابن عربی کرده اند و گفته اند که وی
بدر کابل و خاتم ولایت خاصه محمدیه است، شیخ الشیوخ
البودین الحوث قدس سره است و البودین ایشان را
الشیخ الاکبر نام نهاده"

۱۴
ولادت ایشان در فرسیه از بلاد اندلس در شب دوشنبه هفتم
رمضان ۵۶۰ هجری واقع شده و در همین خطه معروف از اکابر علمای
عصر علوم دینی و قرائت سبعه خوانند پس از آن بجهت شرق آمدند
اندکی در ارض روم قیام کردند و از آنجا به حجاز مقدس رفته در مکه مکرمه
قیام کردند و فتوحات مکیه در همین جا تصنیف نمودند باز به عراق
آمدند - آخر به ملک شام آمده در دمشق اقامت کردند و به شیب
جمعه بیست و دو ماه ربیع الآخر ۶۳۸ هجری وفات یافتند و در جبل
قاسیون در "صالحیه" مدفون گشتند -

علامه نیهانی نوشته اند که مرقد مبارک آنجناب ظاہر نبود و
ایشان در بعضی تالیفات خود و خیال دارم که آن تالیف "الشجرة
النعمانية" باشد۔ این عبارت نوشته اند۔

"اذا دخل السین فی الشین ظہر قبر محی الدین"
یعنی وقتیکہ سین درشین داخل شود، قبر محی الدین ظاہر خواهد شد
و ہم چنان شد کہ سلطان سلیم عثمانی در ۹۲۳ھ بمملک شام رفت و
نزوتربت ایشان مسجدی و بر سر تربت ایشان عمارتی ساخت۔
مراد از سین سلیم است و از شین ملک شام۔

الملك المنظر ابن الملك العادل الايوبي از حضرت ایشان
اجازة ردایت طلب کرده بود۔ ایشان اجازت نامه نوشته به شاه
مذکور دادند۔ علامه نیهانی این اجازت نامه را در کتاب خود نقل کرده اند
و ایشان درین اجازت نامه نامهای هفتاد و سه اساتذہ خود و
نامهای دصد و سی و هشت از تالیفات خود ذکر کرده اند و علامه
نیہانی نوشته اند کہ من در بیان مولفان شیخ اکبر کتابی دیده ام و رأی
بسیاری از تالیفات ایشان مندرج است کہ در اجازت نامه
مذکور نشده۔

مولانا نورالدین عبدالرحمن جامی قدس سرہ در "نفحات الانس"

نوشته اند۔

"یکی از کبار مشائخ عراق در مناقب وی کتابی جمع کرده است و

در آنجا آورده که مصنفات حضرت شیخ قدس اللہ سرہ از پانصد
زیادت است و حضرت شیخ بہ التماس بعضی از اصحاب رساله
در فهرست مصنفات خود نوشته است و در آنجا زیادت از
دویست و پنجاه کتاب را نام برده، بیشتر و تصوف و بعضی
در غیر آن - الخ

علامہ حافظ ابن حجر عسقلانی رحمہ اللہ در "لسان المیزان" نوشته :-
"وانہ صنف کتبا کثیرة۔ منها ما هو کس است
واحداة و منها ما هو مائة مجلد و ما بینہما و
ذکر منها التفصیل فی اسرار معانی التنزیل
فرغ منہ الی قصۃ موسیٰ فی سورۃ الکہف
اسر بعة و ستون سفر او سرق شیئی کثیر جدا الخ۔"
و نوشته اند :-

"ولہ تو الیف و کان مقتدرا علی الکلام و لعلہ
ما سلمہ من الکلام و کان ظاہری المذہب فی
العبادات، باطنی النظر فی الاعتقادات"
و نسبت ایشان اجلہ علماء را اختلاف کرده اند۔ ابن تیمیہ
و بعض دیگر ایشان را شیطان این امت و زندیق و ملحد و کافر
گفته اند۔ و بعضی دیگر اگر بد گفته اند اعتراف ولایت ایشان نیز
کرده اند۔ چنانچہ ابوالفلاح عبدالحی ابن العماد حنبلی در

"شذرات الذهب" از علامه عز بن عبد السلام و امام یافعی نوشته اند:-
 "و ممن كان ليجتقده سلطان العلماء ابن
 عبد السلام فانه سئل عنه اولاً فقال شيخ سوء
 كذاب لا يحرم فرجاً ثم وصفه بعد ذلك
 بالولاية بل بالقطبانية وتكرر ذلك منه و
 حكي عن اليا فعي انه كان يطعن فيه ويقول هو
 زنديق فقال له لبعض اصحابه يوماً اريد
 ان تزييني القطب فقبل هو فقال هو هذا
 فقبل له فانت تطعن فيه فقال اصون ظاهراً
 الشيرازي - ٤ -"

و جمعی وقت و تسلیم کرده اند - در شذرات نوشته :-

"و امام هذه الطائفة شيخ الاسلام النووي فانه
 استفتي فيه فكتب - تلك امة قد خلت لها
 ما كسبت ولكم ما كسبتم الا ايبس وتبعه على
 ذلك كثيرون ما لكين سبيل السلامة"
 و جمعی نیز از جمله علمای بدعت و ستايش ايشان کرده اند و قائل و لايت و
 بزرگی ايشانند - امام يافعی در "مرآة الجنان" نوشته :-
 "واعظم ما يطعن الطاهنون فيه بسبب كتابه
 الموسوم "بفصوص الحكم" و بلغني ان الامام

العلامه ابن الزمكاني مشرح كتابه المذکور
 ووجهه توجيها نفى عنه ما يظن من المخطور
 ويخشى من الوقوع في المحذور.

ومجدفروز آبادي صاحب "قاموس" كان عظيم الاعتقاد فيه
 ويحمل كلامه على المحامل الحسنة وابن كمال باشا از معتقدین
 ایشان است و نوشته :-

فمن انكسرة فقد اخطا وان اصر في انكسرة
 فقد ضل مجيب على السلطان تاديبه و نوشته
 له مصنفات كثيرة منها فصوص حكمية
 وفتوحات مكية وبعض مسائلها معلوم اللفظ
 والمعنى وموافق للأمر الالهي والشرع النبوي
 وبعضها خفي عن ادراك اهل الظاهر دون
 اهل الكشف والباطن فمن لم يطلع على المعنى المراد
 يجب عليه السكوت في هذا المقام بقوله تعالى
 و لا تقف ما ليس لك به علم ان السمع والبصر
 والفؤاد كل اولئك كان عنه مسئولا والله
 الهادي الى سبيل الصواب واليه المرجع
 والمآب - اه كما في الشذرات -

وشیخ الاسلام زکریا دین حجة تسمى وحافظ بیوطی مدح ایشان

۱۲
 کرده اند بلکه حافظ سیوطی رساله "تنبیہ الغیبی فی تیرتہ ابن العربی" نوشته اند۔ اما اصحاب باطن پس محترف ولایت ایشانند قطب شام علامہ عبد الغنی نابلسی قدس سرہ را کتابی است الروا المتین علی منتقص العارف محی الدین و جناب ابو مدین کہ غوث زمان بودہ ایشان راستا تشہا کرده و لقب شیخ اکبر داده کہ در تمام عالم اشہار وارو۔

امام یافعی در مرآت و ابن عماد در شذرات و مولانا جامی در نفحات آورده اند۔ کہ وی را با شیخ شہاب الدین سہروردی قدس اللہ تعالیٰ سرہما اتفاق ملاقات افتاده است و پیریک از ایشان در دیگرے نظر کرده و آنکاه از یک دیگر مفارقت نموده اند بے آنکہ در میان ایشان کلامی واقع نشود۔ بعد از ان وی را از حال شیخ شہاب الدین پرسیده اند۔ گفتہ است۔ رَجُلٌ مَمْلُومٌ مِنْ فِرْقَةٍ اِلَى قَدَمِ مَنْ السُّنَّةِ (یعنی مروی است کہ از سر تا قدم از سنت مطہرہ پیر است) و شیخ شہاب الدین را از حال وی پرسیده اند۔ گفتہ است کہ سَوَّجَ بَحْرَ الْحَقَائِقِ وَ نَسَبَتْ خِرْقَةَ وَی وَ رَقِصُونَ بِهٖ یَاکِ دَا سَطَ بِهٖ شَيْخٌ مُحِی الدِّیْنِ عَبْدِ الْقَادِرِ گیلانی قدس اللہ سرہ می رسد۔ الخ "۔

نام پیروے شیخ جمال الدین یونس بن کحیی بن ابوالحسن العباس القصار است و دی مرید حضرت عبد المقادر قدس اللہ سرہ ہم۔ در آنفحات نوشته اعظم اسباب طمئن طاعنان در وی کتاب

"فصوص الحکم" است۔ وہاں کہ منشا طعن طاعنان یا تقلید و
 تعصب است یا عدم اطلاع بر مصطلحات و کلمات، یا غموض معانی و
 حقائق کہ در مصنفات خود درج کرده است و آن مقدار حقائق
 و معارف کہ در مصنفات وی بہ تخصیص و فصوص و فتوحات اندراج
 یافتہ است در ہیچ کتاب یافت نمی شود و از ہیچ کس ازین طائفہ
 ظاہر نشدہ است و این فقیر از خدمت خواجہ برہان الدین ابولہر پارسا
 قدس اللہ تعالیٰ سرہ چنین استماع وارد کہ می گفت کہ والد مامی فرمود
 کہ "فصوص" جان است و "فتوحات" دل، و پیر جا کہ والد بزرگوار در
 کتاب "فصل الخطاب" قال لبعض الکبراء العارفین، گفتہ است
 مراد بہ آن حضرت شیخ است۔ قدس اللہ تعالیٰ سرہ۔ الخ۔
 حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی قدس اللہ سرہ در مکتوب اول از دفتر
 دوم می نویسند۔

"پیش از شیخ ہیچ کیے ازین طائفہ بہ این علوم داسر از زبان نہ کشاودہ
 است و این حدیث را برین ہیچ بیان نہ نمودہ۔ ہر چند سخنان
 توحید و اتحاد و غلبات سکر از ایشان بہ ظہور آمدہ اند۔ و
 انا الحق و سبحانی، گفتہ اند اما وجہ اتحاد را معلوم نہ ساختہ اند و
 منشاء توحید را در نیافتہ۔ پس شیخ برہان مستقدمان این طائفہ
 آمدہ و حجبت متاخران ایشان گشتہ۔ الخ۔
 در مکتوب شتاد و نہم از دفتر سوم می نویسند۔

« و از تحقیق سابق واضح گشت که درین عبارات شطح نما هیچ حلول و اتحاد نیست اگر حمل است باعتبار ظهور است نه باعتبار وجود - چنانچه فهمیده اند و به حلول و اتحاد برده - مانا که این مسئله توحید در متقدمان صوفیه نیک محرز و مخلص نه شده بود بهر کسی ازینها که مغلوب حال می گشت کلمه در توحید که اتحاد تا باشد از وی ظاهراً می شد و از غلبه سکر به ستر آن در نمی رفت و ظاهراً آن عبارات را از شایبه حلول و اتحاد مصروف نمی ساخت و چون نوبت به شیخ بزرگوار محی الدین ابن العربی قدس سره رسید او از کمال معرفت این مسئله و قیقه را مشرح و مبین ساخت و مکتوب و مفصل گردانید و در رنگ صرف و نحو در تدریس آورد - مع ذلک جمعی ازین لائف برادران فهمیده نقطه او نمودند و مطعون و طامس ^{خفتند} و درین مسئله در اکثر تحقیقات شیخ محقق است و طاعنان او بعد از مصواب بزرگی و دفور علم شیخ را از تحقیق این مسئله باید دریافتند و در وطن او باید کرد - الخ »

حضرت مجدد با حضرت شیخ اکبر قدس الله اسرارها اختلافات اساسیه دارند چنانچه درین باب با ایشان در مکتوب چهل و دوم از دفتر دوم می نویسند - « خلاف علماء با مشایخ زحم الله سبحانه و در امور خلاصیه مسئله التوحید و غیره با از راه نظر و استدلال است و خلاف این فقیر با ایشان درین امور از راه کشف و شهود علماء به قبح این امور

قابل اند و این فقیر به حسن این امور به شریط عبور - خلاف شیخ علاء الدوله
در مسئله وحدت وجود بطور علمای مفهوم می شود و به قبیح آن ناظر است
هر چند پیراه کشف در آمده است - چه صاحب کشف آن را قبیح
ندانند - زیرا که این مسئله متضمن احوال غریبه است و مشتمل بر معاصی
عجیبه - الخ "

و در کتب بقیة شصت و ششم از دفتر اول می نویسند :-

"عجائب کار و بار است - شیخ محی الدین از مقبولان در نظر می آید
و اکثر علوم او که مخالف آرائی اهل حق اند ، خطا و ناصواب ظاهر
می شوند - مانا که به خطای کشفی معذور داشته اند و در رنگ
خطای اجتهادی از ملات مرتفع ساخته - این اعتقاد خاص
است این فقیر را در ماده شیخ محی الدین که او را از مقبولان
می دانند و علوم مخالفه او را خطا و مضری بلیند - الخ "

فقیر گوید چون این بزرگواران اعتراف بزرگی و ولایت حضرت شیخ اکبر
می کنند کسی نداند شاید که زبان طعن بر حضرت ایشان دراز کند - رحم
اللہ تعالی و رضی عنه و انما عرض عکینا من علومه و اسرارده و برکاته -

قد کے از احوال حضرت مجدد

اسم گرامی ایشان احمد و کنیت ابوالبرکات و لقب بدرالدین اشتہار
به حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی - فرزند مخدوم عبدالاحد الفاروقی السمرقندی
ولادت ایشان در سمرقند در نصف آخر شب جمعہ چہار دہم شوال
۹۷۱ھ بود - سال ولادت از کلمہ "خاشع" ظاہر است -
و وفات ایشان بہ روز سہ شنبہ بعد از اشراق بست و ۲۸ شہر ماہ صفر
و بہ قوے ۲۷ و بہ دیگرے ۲۹ ۱۰۳۲ھ بود - و بہ پہلوے فرزند اکبر
حضرت محمد صادق مدفون شدند رحمہما اللہ و رضی عنہما -

احوال مبارکہ ایشان را گرامی قدر افراد در ہر دور بہ تفصیل

نوشتمہ اند و این سلسلہ از ایام جیات ایشان شروع شدہ است و تا
این زمان قائم است - شیخ بدرالدین سمرقندی از خلفائے عالی قدر
ایشان اند و ہفدہ سال ملازم خدمت آنجناب بودند - و حضرت
تاسعہ از کتاب حضرت المقدس می نویسند کہ در حال جیات ایشان
مقامات ایشان را ابن حقیق در کتابے نوشتہ بود - و نام آل کتاب
"سیر احمدی" نہادہ بود - این کتاب از نظر کیمیا اثر آں جناب گذشتہ
بود و ایشان بعض جاہارا اصلاح فرمودہ بودند - این کتاب ہمراہ
امتغیہ بہ سرقہ رفت - باز ایشان بہ تالیفات دیگر مشغول شدند -

و باز در ۱۳۰۴ھ توفیق رفیق گشت و به تخریب مقامات و احوال ایشان
مصرف شدند. لیکن از وجہ بعض تعویقات کار اشتهر به سنین افتاد.
والحمد للہ کہ کتاب "حضرات القدس" بالآخر از حیران ارادہ بر منصفہ

شہر و جلوہ گر شد بر سر
و خواجہ محمد ہاشم کشمیری کہ نیز از خلفائے عالی قدر آنجناب اند
در احوال حضرت ایشاں کتاب "برکات الاحمدیہ الباقیہ" المشہر بہ
"زبدۃ المقامات" نوشتہ اند اگرچہ ایشاں سال اتمام کتاب
"توفیق زبدۃ المقامات" نوشتہ اند کہ ۱۰۳۴ھ می باشد
لیکن از مطالعہ کتاب معلوم می شود کہ بعد ازین نیز ایشاں در کتاب
اضافہ یا کردہ اند۔ ولادت حضرت محمد کبیری در ۱۰۲۴ھ بودہ در احوال
عائشاں می نویسند کہ امر وز عمر آن بر خور واریہ پانزدہ رسیدہ۔ یعنی
۱۰۲۴ھ بودہ۔

در احوال حضرت ایشاں این ہر دو کتاب را اعتبار تمام حاصل
است۔ و ہر کتابی کہ بعد ازین ہر دو کتاب نوشتہ شدہ ازین دو کتاب
استفادہ یا کردہ۔ بہ عربی و فارسی و ترکی و اردو چندین کتاب یا ویرسائل
نوشتہ شدہ اند۔ غیر از ترکیہ در ۱۰۳۴ھ ثلاثہ بیشتر از نسبت رسائل
و کتب بہ مطالعہ این عاجز رسیدہ۔ اندرین ایام جناب احسان اللہ
عباسی کتاب "مجدد الف ثانی" و جناب محمد منظور نعمانی کتاب
"تذکرہ مجدد الف ثانی" و جناب طاہر حسین محمد اکرام کتاب

”رود کوثر“ بہ اُردو نوشتہ اند۔ ہر ایک بہ اندازہ فکر خود تحقیقات
 کردہ۔ فجزی اللہ الجميع خیر الجزاء۔

این عاجز وقتے کہ احوال بزرگواران این ”خَيْرَ اُمَّةٍ
 اُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ“ مطالعہ می کند۔ بزرگواران ہی آید۔

زفرق تا بہ قدم ہر کجا کہ می نگریم کرشمہ دامن دل می کشد کہ جا اینجا
 درمشکات شریف آمدہ کہ سردار دوعالم صلی اللہ علیہ وسلم
 فرمودہ۔ مَثَلُ اُمَّتِي مَثَلُ الْمَسْطَرِ لَا يَدُ مَرَى اَوَّلُهُ خَيْرُ

اُمِّ اَخِيْرَةٍ۔ یعنی مثال این خیر اُمت بہ رنگ باران است کہ صحیح
 گفتہ نہ می شود کہ اول باران خیر است یا آخر باران فضیلت و ثمری

و خیرے کہ برائے حضرات صحابہ و اتباع ایشان رضی اللہ عنہم اجمعین
 ثابت است امرے دیگر است کہ مصداق ”ذالك فضل الله

يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ“ است۔ حضرت مجدد قدس سرہ در مکتوب
 از دفتر اول نوشتہ اند۔ ”وحشی قاتل حضرت حمزہ علیہ الرحمۃ۔ کہ

یک بار در صحبت خیر البشر رسیدہ بود از اولیس قرنی کہ خیر التائبین
 است افضل آمد۔ سئل عبد اللہ بن المبارک رضی اللہ عنہما

افضل معاویۃ ام عمر بن عبد العزیز۔ فقال الغبار الذی دخل
 اَنْفَ فَرَسٍ مُّعَاوِيَةَ مَعَ رَسُولِ اللّٰهِ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم خیر

مِنْ عُمَرِ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ كَذَا هَرَّةٌ۔
 این آن سعادتے است کہ سر بر زبان جو بایکے تاج قیصر و ملک سکندری

البته این حدیث شریف دلالت می کند که حق تعالی اجل شانۀ و
عم احسانۀ نا آخر زمان افرادے را پیدا کند کہ ہر یک در کیفیات و
احوال خود فروے بود و لا نظیر له۔ و از جنین گروہ برگزیدگان فرے
اکمل و افضل و اعلیٰ ذات ستودہ صفات حضرت ایشان بود
بلکہ نزد فقیر حضرت ایشان جامع آن دو وصف بودہ اند۔ کہ
امام الطریقہ شیخ سہروردی و برہان متقدمین و حجت متاخرین
شیخ اکبر نسبت بہ یکدیگر فرمودہ اند کہ "ہو بحرا لخصا لوق"
و "ہو رجل مملو من فرقہ الی قدمہ من السنۃ" این
عاجز یقین دارد کہ ہر کہ احوال مبارکہ و رسائل و مکتوبات ایشان
را بہ نظر انصاف مطالعہ کند بر این نتیجہ خواہد رسید۔

سہلے سعادت و آثار رشد و ہدایت از عہد طفولیت
بر حسین بسین ایشان لایح و ہویدا بود
بالائے سرش زہوش مندی : می تافت ستارہ بلندی
چوں بہ سبق تعلم رسیدند بہ کتبہ و را آوردند و در کتابت
قلیلہ بحر و خاثر نامتناہی کلام پاک الہی حفظ نمودند و از پدربزرگوار
و علمار اختیار علوم مروجہ را بہ غایت تحقیق و تدقیق خواندند و در سن
ہفدہ سالگی از تحصیل علوم ظاہری فارغ شدند و در خدمت حضرت
پدربزرگوار در کسب کمالات باطنی سعی نمودند۔ و از نسبت سلسلہ
چشتیہ و قادریہ متمتع شدند و نیز در سلسلہ قادریہ از شاہ سکندر

فوائد ہا گرفتند و از نسبت سہروردیہ نیز در خدمت پدربزرگوار و
 در خدمت مولانا یعقوب کشمیری دامن مراد پرکردند چنانچہ والد
 ماجد ایشان خرقہ خلافت از میان فرزندان خویش کہ ہفت افراد
 بودند و وسط آن قلاوہ عالیہ ذات بابرکات آنجناب بودہ -
 بہ ایشان واہ جانشین خود گردانیدند حضرت ایشان در "امیداد
 معاد" می نویسند - "این درویش رامایہ نسبت فرودیت کہ عروج
 اخیر مخصوص بہ آن است از پدربزرگوار خود حاصل شدہ بود -"
 حضرت ایشان از پدربزرگوار خود بیان سلسلہ نقشبندیہ
 شنیدہ بودند بلکہ ملاحظہ می نمودند کہ حضرت مخدوم شایق این طریقہ
 اینقہ می بودند - از سہرت ایشان را شوق این سلسلہ عالیہ
 بغایت بود و ہموارہ ایشان را عزم زیارت بیت اللہ در وضع
 رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دامن گیر بود - چون حضرت مخدوم
 را با ایشان ارتباط زیاد بودہ و کبیر السن بودند - دوری از خدمت
 ایشان نہ پسندیدند لیکن وقتیکہ در شامہ آن صاحب حال
 وقال بہ سرائے باقی انتقال فرمود - حضرت ایشان را داعیہ
 قدیمہ از سر تازہ شد و در سال ہزار و ہشتاد متوجہ سفر سعادت
 اثریشرب و بطحا شدند - چون بہ دہلی رسیدند ملاقات با مولانا حسن
 کشمیری شد کہ یکے از فضلا و آشنایان ایشان و از مخلصان
 حضرت خواجہ باقی باللہ بود - حضرت ایشان را ولالت بہ دریافت

حضرت خواجہ نمودہ گفت کہ از سلسلہ عالیہ نقشبندیہ چندین گوہر کے بہ این دیار آمدہ کہ طالبان از یک نظرش آن یابند کہ از اربعینات و ریاضات متکاثرہ نہ یابند۔ جناب ایشان بہ خدمت حضرت خواجہ رسیدند۔ حضرت خواجہ فرمود۔ ہر چند ارادہ سفر مبارک در پیش دارید اگر چند روز با فقرا صحبت دارید چہ مانع است۔ آنجناب بہ ارادہ یک ہفتہ آنجا قیام پذیر شدند دو روز نہ گزشتہ بود کہ کشش حضرت خواجہ بر ایشان مستولی گشت و ایشان داخل طریقہ نقشبندیہ شدند۔ جناب ایشان در مکتوب ۲۶۶ از دفتر اول بہ مخدوم زاویہ کے خودی لولیند " این فقیر از سرتا قدم خرق احسانہائے والد بزرگوار شما است۔ درین طریقہ سبق الفیے را از ایشان گرفتہ است و تہجی حروف این راہ از ایشان آموختہ۔ دولت اندراج النہایت فی البدایت بہ برکت صحبت ایشان حاصل کردہ و سعادت سفر در وطن را بہ صدقہ خدمت ایشان یافتہ۔ توجہ شریف ایشان در دو و نیم ماہ این ناقابل را بہ نسبت نقشبندیہ رسانیدہ و حضور خاص این اکابر اعطا فرمودہ۔ حضرت خواجہ ایشان را بشارت حصول دولت کمال و تکمیل دادند و ایشان بہ سرہند مراجعت فرمودند۔ مرتبہ دوم چون بہ خدمت خواجہ رسیدند نہ صرف اجازت ارشاد یافتند بلکہ حضرت خواجہ از اصحاب خود جمع را ہمراہ ایشان برائے تربیت بہ سرہند فرستادند۔ بار سوم چون بہ خدمت حضرت خواجہ رسیدند عنایتہائے

فوق العادہ فرمودند و جمہور اصحاب خود را حوالہ ایشان نمودند و معاملہ
 مشیخت و ارشاد بہ ایشان سپردند۔ و بعد از چندے بہ روز شنبہ
 ۲۵ جمادی الآخرہ ۱۰۸۱ھ صدائے یا ایٹھما النفس المطمئنتہ
 الذی جئنا الیٰہی من ربک سر اذیتہ من ضیئہ۔ را بیک گفتہ را ہی
 ملک بقا شدند۔ قدس اللہ سرہ و رحمہ و رضی عنہ۔

حضرت ایشان در حوالہ از خانہ بہ ارادہ حج برآمدہ بودند و
 در دہلی بہ خدمت حضرت خواجہ رسیدند و باز بہ خانہ مراجعت فرمودند
 و من بعد توفیق سفر بہ حجاز مقدس نیافتند۔ این جا بعض افراد را
 شکوک و شبہات در گرفتہ۔ کہ حضرت ایشان از برائے امر مستحب فریضہ
 حج را چہ گوئہ گذاشتند و باز بہ حج قصد نہ کردند۔

این عاجز گوید کہ قصدے کہ بہ حجاز مقدس فرمودہ بودند نہ
 از وجہ فریضت حج بودہ بلکہ جذبہ دل ایشان را از راہ توکل و
 رخصت کشیدہ بود و قتیکہ جناب ایشان بہ خدمت حضرت خواجہ
 رسیدند و باز بہ وطن مراجعت فرمودند حضرت خواجہ بہ مخلص مکتوبے
 ارسال داشتند کہ در مکتوبات ایشان تحت رقم (۶۵) اندراج یافتہ
 حضرت ایشان می نویسند۔

یہ شیخ احمد نام بردے است در سرسند، کثیر العلم و قوی العمل۔
 روزے چند فقیر با او نشست و برخاست کردہ، عجائب بسیار از
 روزگار و اوقات او مشاہدہ کردہ۔ بہ آن می ماند کہ چراغے شود

کہ عالمہا از روشن گردند۔ بحمد اللہ تعالیٰ احوالِ کاملہ اومرا بہ یقین
 پیوستہ۔ این شیخ مشارالیه برادران واقربا دارد۔ ہمہ مردم صالح
 و از طبقہ علممار چندے رادعا گو ملازمت کرده۔ از جوابہ عالمیہ
 والستہ۔ استعداد ہائے عجب دارند۔ فرزندان آن شیخ کہ اطفال و
 اسرار الہی اند۔ بالجملہ شجرہ طیبہ اند۔ اَنْبَتَهُ اللّٰهُ نَبَاتًا حَسَنًا۔
 الغرض بہ بہت کثرت عیال و عُلُو فقر و بے معاشی تفرقہ در اوقات
 آن جماعت ہست۔ اگر از وجہ چہل یک ہر سال قدرے معین بہ
 آن خانوادہ برسد۔ چنانچہ کاتب قسمتے در میان ایشان قرار دہد بہ غایت
 مستحسن است۔ مورث خیر بسیار۔ ہر چند کہ اندکے باشد رکنِ عظیم از
 خیرات خواهد بود۔ فقرائے باب اللہ اند۔ ولہائے عجب دارند۔ زیادہ
 جرات است۔ ۱۔

ازیں گرامی نامہ حقیقت حال ظاہر است کہ حضرت ایشان از
 جماعت۔ وَكَانَ رِزْقُهُ كَفَافًا۔ بود کہ نشان اولیائے پروردگار است۔
 لَمَا قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ۔ چوں آنجناب بہ خدمت خواجہ بزرگوار
 رسیدند حق تعالیٰ ابوابِ معارف بر ایشان کشاد و ایشان از تنگنای
 رخصت برآندہ بر شاہراہ عزیمت روان شدند پروردگار بہ عازمین
 حج ہدایت می فرماید۔ وَتَزَوَّدُ وَاْفَانًا خَيْرًا لِّزَادِ التَّقْوَى۔ اے
 عازمین حج ہملہ خود توشہ گیرید و بہترین توشہ پرہیزگاری است۔
 قصدے کہ آنجناب کردہ بودند از راہ رخصت و توکل بودہ و باز

قصیدہ فرمودن عمل بر عزیمت بود۔ از حسنات الابرار سیئات
المقرنین۔ حقیقت حال ظاہر است۔

خواجہ بزرگوار قدس سرہ بلند پر وازی ایشان را دریافتند و دانستند
کہ آن طوطی منتظر ذات خجستہ صفات این فرخندہ سیر است۔ لہذا
جناب ایشان خرقہ خلافت بہ ایشان تفویض کردند و برائے اصلاح
یہ راہ روی باوشاہ ہند طریقہ را کہ آن جناب اختیار کرده بودند و
ذک السجی فی اصلاح الأعمراء و اعیان المملکتہ نیز بہ ایشان
سپرد کردند و بہ ایشان تحریر نمودند (مکتوب ۱۴) البقاکم اللہ تعالیٰ۔
خدمت میان صدر جہان استدعائے تعلیم ذکر و مراقبہ کردند تعلیم ذکر
کرده شد۔ چوں مراقبہ خاصہ این طبقہ از مقولہ درس و بیان نیست
و ایشان ارادہ ہمان داشتند مصالحت چنان دید کہ در خدمت شما
تصحیح آن نمایند۔ حصول آن بے ظہور نصرف متعذر است۔ ان شہاراً للہ
العزیز و جبہ اتم ظاہر شود۔ درین اوقات ضعف کاتب قوی است
فرصت صحبت دسر و برگ توجہ نہ مانده۔ الخ۔ آل جناب بہ نوعی این
خدمت جلیلہ را سرانجام دادند کہ لا مزید علیہ۔ برائے ادراک
مسائلیہلکے ایشان مطالعہ مکتوبات قدسی آیات باید کرد۔ اگر از
جانبے برائے اصلاح احوال امراد اعیان مملکت سعیہا کردند و بجانب
دیگر خاص و عام را از شہر علمائے سوراگاہ کردند۔ چنانچہ از دست
چنین تیرہ درونان حضرت ایشان آزار ہا دیدند۔ شیخ بدر الدین در

حضرت سابعہ از حضرات القدس می نویسند۔

"مردے دورے از خدا شناسی بہ سلطان گفت کہ دیدید تکر
 این شیخ را کہ ظلُّ اللہ و خلیفہ اُو تعالیٰ اید، سجدہ نہ کرد۔ بلکہ تواضع
 بہ رسمیکہ بایک دیگر می کنند ہم بجا نیاورد۔ سلطان ازین سخن لشو رو بدو
 حکم بہ قیدگوار نمود۔ قبل ازین شاہ زادہ دین پناہ شاہ جہاں کہ با
 ایشان اخلاص تمام داشت۔ علّامی فہتّامی افضل خان و خواجہ
 عبدالرحمن مفتی را با کتب فقہ پیش ایشان فرستادہ بود کہ سجدہ
 تحیت برائے سلاطین آمدہ است۔ اگر شما سجدہ کنید ہیچ
 گزندے از پادشاہ بہ شما نہ خواہد رسید۔ من ضامن و متعہد
 می شوم۔ ایشان فرمودند کہ این رخصت است عزیمت آن
 است کہ غیر حق را سجدہ نہ کنند۔"

برہان متقدمین و حجت متاخرین مسئلہ توجید را تحقیق
 علمی کردہ و آنچه بر حضرت ایشان مکشوف شدہ ظاہر نمودہ صوفیہ
 غیر صافیہ و درویشان خام نا تمام اقوال آن امام المحققین را بر
 ظاہر حمل نمودہ طریقت و حقیقت را اصل قرار دادند حضرت
 ایشان برائے اصلاح این جماعت سعیہا فرمودہ و گفتہ
 "شرعیّت متکفل جمیع سعادات دنیویہ و اخرویہ آمد و بے نہ ماند
 کہ بہ باورائے شرعیّت در آن مطلب احتیاج افتد۔ طریقت
 و حقیقت کہ صوفیہ بہ آن ممتاز گشتہ اند بہر دو خادم شرعیّت اند

در تکمیل جزو ثالث که اخلاص است پس مقصود از تحصیل آن هر دو
تکمیل شریعت است نہ امر دیگر و رائے شریعت ۱۱۲ - ۱۱۳ - ۱۱۴ - ۱۱۵ -
و نوشتہٴ احوال و مواجید کہ بے تحقق بہ حقیقت معتقدان
این فرقہ ناجیہ میسر شود و جزا استدراج ہیچ نہ می دانیم و جز خرابی ہیچ
نہ می انگاریم ۱۱۲ - ۱۱۳ - ۱۱۴ - ۱۱۵ -

و تحریر نموده ۱۱۲ - نوشتہٴ بودند کہ شیخ عبدالکبیر کمپنی گفته است
کہ حق سبحانہ و تعالیٰ عالم لغیب نیست - مخدوما - فقیرا تا ب استماع
امثال این سخنان اصلاً نیست بے اختیار رگسار و قیم در حرکت
می آید و فرصت تاویل و توجیہ آں نہ می دهد - قائل آن سخنان شیخ
کبیر کمپنی باشد یا شیخ اکبر شامی - کلام محمد عربی علیہ و علی آلہ الصلاۃ
و السلام در کار است نہ کلام محی الدین عربی و صدرا لدین قولوی و
عبدالرزاق کاشی - مارا بانص کار است نہ بہ فقص - فتوحات مدنیہ
از فتوحات ملکیتہ مستغنی ساخته است ۱۱۲ - ۱۱۳ - ۱۱۴ - ۱۱۵ -

در فصل ششم زبده المقامات نوشتہ است کہ حضرت ایشان
فرمودند ۱۱۲ - مردم ہوس ریاضتہا و مجاہدہا می نمایند - ہیچ ریاضت و
مجاہدہ برابر عابیت آداب نماز نیست - لا سیما نماز ہائے فرض
و واجب رسن - ادائے نماز بہ نوعیکہ فرمودہ اند پس مشکل است
ولہذا حق سبحانہ می فرماید انہا لکبیرۃ الا علی الخاشعین -
الآیۃ - و نیز فرمودند بسیار مردم مرتاض و متورع را دیدہ می شود کہ

بر رعایتها و احتیاطها مشغوف اند آنگاه در آداب نماز مُسَابِلَتِهَا
می نمایند الخ

در حدیث شریفی وارد است - اتقوا فِرَاسَتَ الموصی فانہ
یَنْظُرُ بنورِ اللہ - حضرت خواجہ درابتدائے احوال نوشته بودند لبہاں
می ماند کہ چرا غمی نشود کہ عالمها از روشن گردند - بحمد اللہ احوال کاملہ
اور ابہ لقیین پیوستہ - "چنانچہ اظہار آں بروجہ اتم شد -
شیخ بدرالدین در حضرت سادسہ از حضرات القدس نوشته اند
" روزے حضرت ایشان قدس سرہ بہ جہت قضاائے حاجت بہ مستراح
درآمدند و دیدند کہ آن جا کاسہ ناتمام از سفالین است کہ کفاس
بہ آن نجاسات برمی داشتت واسم "اللہ" بر آن نقش کرده اند و
ملوثا بہ قاذورات شدہ - آن حضرت کاسہ را بہ دست خود گرفتہ
ازاں جا برآمدند و خادم را فرمودند کہ آفتابہ بہ آب بیارہ - آورد -
آن کاسہ را بہ دست خود از قاذورات پاک ساختند - ہر چند
خدایم التماس نمودند کہ ما آں را پاک کنیم قبول نہ فرمودند - بعد از
پاک کردن آن را بر طاق بلند بہ جامہ سفید چپیدہ بہ تعظیم تمام
نگاہ داشتند و ہر گاہ می خواستند کہ آب بیاشنا مند در ہماں کاسہ
می آشا میدند - دریں اثنا از در گاہ رَبُّ المارباب خطاب مستطاب
بہ آں حضرت در رسید کہ چنانچہ تو نام مرا بزرگداشتی ما نام
ترا در دنیا و آخرت بزرگ گردانیم - وی فرمودند کہ اگر عدد سال ریاضت

و مجاہدہ می کشیدم فیوض و برکات کہ ازین عمل یافتہم از ان مجاہدات
سنین بہ حصول نہ می پیوست۔

ایشان احترام نام پاک پروردگار کردند و برائے انخذ فیوض و
برکات در ان طرف آب می نوشیدند۔ حق تعالیٰ ایشان را در عالم
بہ لقب امام ربانی مجدد الف ثانی مشہور کرو۔ در صحیح مسلم آمدہ
قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم: "إِنَّ اللَّهَ إِذَا أَحَبَّ
عَبْدًا أَرَعَا جِبْرِيلَ فَقَالَ زَانِي أَحَبُّ فَلَا نَافَا حِبَّهُ فَيُحِبُّهُ
جِبْرِيلُ ثُمَّ يُنَادِي فِي السَّمَاوَاتِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ فَلَا نَافَا حِبُّوهُ
فَيُحِبُّهُ أَهْلُ السَّمَاوَاتِ ثُمَّ يُرْضِعُ لَهُ الْقَبُولُ فِي الْأَرْضِ۔" اھ
ایشان را محبتی کہ باللہ تعالیٰ و رسول وے صلی اللہ علیہ وسلم بودہ
محتاج بیان نیست۔ ہر لفظ از تالیفات و مکتوبات ایشان ازین
حقیقت آگاہی می دید۔ خواجہ محمد ہاشم کشمیری گفتہ و در سفتہ۔
زہر یک نقطہ اش چون سنبل تر بہ شمیم وصل جانان می دید سر
در مکتوب ۴۴ از دفتر اول می نویسند۔ و چون آن سرور
محبوب رب العالمین است متابعان او بہ واسطہ متابعت
بہ مرتبہ محبوبیت می رسند چہ محبوب در ہر کہ از شمائل و اخلاق
محبوب خود می بیند آن کس را محبوب خود می وارد۔ مخالفان را
از نیجا قیاس باید کرد۔
محمد عربی کا برسے ہر دوسراست : کسے کہ خاک و ریش نیست خاک بر او

اگر ہجرت ظاہری میسر نہ شود ہجرت باطنی را بہ کمال مرعی
می باید داشت با ایشان بے ایشان می باید بود۔ لعل اللہ
محدث بعد ذلک اھرا۔

در فصل ششم زبده المقات واقعه نقطہ سیاهی بر ناخن مبارک
نوشته کہ ازان وجہ ایشان از مُسْتَرَا ح بہ عجلت برآمدند و باز رفتہ
فارغ شدند و در این سلسلہ فرمودند: "با آن نقطہ سیاهی کہ از اسباب
کتابت حروف قرآنی است آنجا نشستن رالائق و بہ رعایت ادب مطابق
نہ دیدم۔" و نیز در زبده بعد ازین واقعہ نوشتہ: "بندہ در خدمت حاضر
بود۔ مولانا صالح ختلائی را امر نمودند کہ چند قرنفل از خرطیہ بر آوردہ
حاضر کن۔ و شیخ شمس قرنفل حاضر ساخت۔ در عتاب رفتہ فرمودند۔
اینک صوفی ما آن قدر نہ شنیدہ کہ اللہ وَنَدْرُجِبْتُ الْوَقْتِ۔ رعایت
و تراز مستحبات است مستحب را مردم چہ دانستہ اند۔ مستحب و وصوت
داشته اوست سبحانہ و تعالیٰ اگر دنیا و آخرت را بہ یک عملی کہ دوست
داشته حق عزوجل باشد بدیند بیچ نہ داده باشند۔"

این گونه احترام نقطہ سیاهی و این گونه بیان مستحب دلالت
دارد کہ حضرت ایشان **مِنْ فِرْقَةٍ قَدِ امِرَہِ۔** در بکر محبت خدا و
رسول غرق بودند و این محبت حضرت ایشان را بہ درجہ محبوبیت
رسانیدہ **هَمِنَا لَمْ تَمَّ هَمِنَا لَمْ تَمَّ۔**

اگر از دست علمائے سواد در امور شرعیہ سستی و مداہنتی

راہ یافتہ از دست صوفیہ نا تمام و جاہل در طریقت رہبانیت
 و جوگیت سر بیان کرده۔ حضرت ایشان شریعت و طریقت را
 ازین مفسد پاک کردند۔ در مکتوب ۳۱ از دفتر اول می نویسند
 "تدریس و افتار وقتے نافع آید کہ خالصاً لوجه اللہ سبحانہ باشند۔
 و از شائبہ محبت جاہ در ریاست و حصول مال و رفعت خالی باشند
 و علامت این خلوص در دنیا است و بے رغبت بودن است۔
 از دنیا و ما فیہا۔ علمائے کہ بہ این بلا مبتلا اند و بہ محبت این دنیا
 گرفتار۔ از علمائے دنیا اند۔ ایشان اند علمائے سوء و شرار
 مردم و لصوص دین۔ و بعد از چند سطر نوشته اند۔ الحق درین زمان
 ہستی و مدہاستے کہ در امور شرعیہ واقع شدہ است و ہر فقورے کہ
 در ترویج ملت و دین ظاہر گشتہ است ہمہ از شومی علمائے سوء
 است و فساد دنیات ایشان" و در مکتوب ۳۵ از دفتر اول می نویسند
 "مقصود از بعثت انبیا علیہم الصلوٰات و التسلیمات و حکمت
 در تکلیفات شرعیہ تجزیہ و تخریب ہمین نفس امارہ است تمزاج
 برائے رفع ہواہائے نفسانی وارد شدہ اند۔ ہر قدر کہ بہ مقتضائے
 شریعت بہ عمل در آید ہمال قدر ہوائے نفسانی رو بزوال آرد۔
 و نوشته اند۔ بر ہمتان و جوگیاں در ریاضات و مجاہدات تقصیر نہ
 کردہ اند اما بیچ ازینہا سود مند نہ گشتہ و غیر از تقویت نفس و
 تربیت آل نہ نمودہ۔ مثلاً یک دام در ادائے زکات کہ شریعت

به آن امر فرموده است در تحریب نفس سودمندتر است از آنکه
 هزار دینار و ارپیش خود صرف کند۔ و طعام خوردن در عید فطر به حکم
 شریعت نافع تراست در رفع هوا از آنکه اثر نزد خود سالها صائم باشد
 و در کحت نماز باید در راه جانوت ادا کردن که سنتی از سنن بجا آوردن
 است به مراتب بهتر است از آنکه تمام شب به صلاۃ ناکله قیام نماید
 و نماز بار در راه جماعت ادا کند۔

حضرت ایشان قدس سره طریقت را به طریقه نبوی علی صاحبها
 الصلاۃ و التحیة و آدرزند و دین را طراوت فوق العاده بخشیدند
 مولانا عبدالحکیم سیال کوی که از علمائے اعلام و فضلاء عالی مقام
 است حضرت ایشان را به مجدد الف ثانی خطاب کرده۔ گمانی
 الفصل الخامس من الزبدة۔ وَلَا تَشْكُ بَانَ اللَّهِ سُبْحَانَهُ
 أَنْطَقَهُ بِالْحَقِّ۔ فَطَوْبِي لِدَثْمِ طَوْبِي لَهُ۔ رَحِمَهُمُ اللَّهُ
 وَرَضِيَ عَنْهُ۔

حضرت ایشان را سه دفتر مکتوبات است۔ دفتر اول را
 خواجہ یار محمد المجدید البدر خشی الطاریقانی جمع نموده در ۱۰۲۵ھ
 از جمع فارغ گشته نام تاریخیش "درر المعرفت" است۔ بر طبق انبیائے
 مرسل علیهم السلام و بر طبق حماد بن بدر علیهم الرضوان سه صد سیصد
 مکتوب دارد و دفتر دوم را خواجہ عبدالحی حسینی جمع نموده گردانے
 نود و نه مکتوب است طبق عدد اسمائے حسنی نام تاریخی "نور الخلائق"

است که ۲۸ سالگی باشد۔ و جامع دفتر سوم خواجه محمد ہاشم کشمی است
و این دفتر مشتمل بر یک صد و چہار دہ مکتوب است موافق تعداد سؤر
قرآن مجید، نام این دفتر بجز المعارف است و تاریخ از لفظ «ثالث»
ظاہر است کہ ۲۸ سالگی باشد و فیما بعد بعض عزیزان اضافہ
مکاتیب کرده اند۔

و ایشان را ہفت رسال مشہورہ اند۔

۱۔ مبداء و معاد ۲۔ مکاشفات غیبیہ ۳۔ معارف لدنیہ ۴۔
روشنیدہ ۵۔ شرح بعض رباعیات حضرت خواجه ۶۔ اثبات نبوت۔
۷۔ رسالہ تہلیلیہ۔

شیخ عنبر احمد محمدی نواسہ حضرت محمد معصوم در مقامات معصومی
معروف بہ برکات معصومی نوشتہ اند۔ مکاشفات غیبیہ را حضرت
ایشان (یعنی حضرت محمد معصوم) و مبداء و معاد را خواجه محمد صدیق بدشتی
جمع نمودہ اند یعنی خطبہ از این دو بزرگواراں است و بانی رسالہ
از اول تا آخر از خود حضرت مجدد است۔ در زبدۃ المقامات نام
اثبات نبوت پناہ، بلکہ بیان رسالہ جذبہ و سلوک آمدہ و در حضرت
القدس نام رسالہ تہلیلیہ نیست و نام رسالہ آداب المریدین آمدہ
است۔ و دریں ہر دو کتاب نام رسالہ تعلیقات عوارف نیز آمدہ
است۔ کہ آن نام تمام دانندہ است۔ در حضرت القدس بعد از بیان
کردن اسمای رسالہ و غیر ذلک نیز نوشتہ است یعنی غیر از این

رسائل رسائل دیگر نیز دارند۔ ہر ورقے دفترے است معرفت کردگار
از کمالات و بزرگی ایشان این عاجز چہ نویسید۔ حضرت خواجہ
بزرگوار قدس سرہ مکتوبے بہ جناب ایشان نوشتہ اند کہ در مکتوبات
ایشان مکتوب ۸۳ است خوانندگان گرامی احوال ایشان را ازین
مبارک مکتوب دریا بند۔ نوشتہ اند "حق سبحانہ و تعالیٰ بہ اعلیٰ مرتبہ
کمال و اکمال برساند۔ وَاللّٰهُ عَزِيزٌ مِّنْ كٰسِرِ الْکِرَامِ نَصِيْرٌ۔
تکلف نیست۔ آنچه حقیقت حال است نوشتہ می شود پیر انصار قدس سرہ
می فرمودند کہ من مرید خورشاقانی ام۔ لیکن اگر خورشاقانی درین وقت می بود۔
با وجود پیرش مریدی من می کرد۔ ہر گاہ صفت آن لے صفتان این
باشند گرفتاران آثارِ صفات چہ ارجان فدائے لوازم طلب گاری نہ
کنند و از ہر کجا بولے بہ مشام ایشان : بسد در پے آن نہ روند۔
اکنون توقف و اہمال مانہ از استغنا و بے نیازی است، موقوف
اشارات است۔

چوں طمع خواهد ز من سلطان دین : خاک بر فرق قناعت بعد ازین
بارے نسخہ حال و ارادہ ما این است۔ خدا بران چہ می باید
مہتد گرداند و از عجب و پندار مخلص بخشد۔ الخ۔
خواجہ محمد ہاشم کشمیری در فصل سیوم از زبدۃ المقامات نوشتہ اند۔
این پسر شہا و نواز شہا از ان خواجہ والا مرتبہ بہ این خلیفہ عالی
منزلہ بجائے رسید و استماع احوالات بلند تازہ حضرت ایشان بہ آنجا

کشید کہ خود نیز از دقور تعطشے کہ داشتند چنان کہ این روایت شریفاً
ایشان دو گواہ این مدعا تو اند بود۔

لبس تشنه لبس خرم لبس در حسرت یک دم آگم لبس در حسرت

بر جا کہ تر شمع تو بیستم در العطش آیم و نشینم

برای آمدند کہ احوالات تازه کہ از خصائص مقتضائے استعموار حضرت
ایشان بہ طور رسید بہ طریق روایت عالی از صاف قل کہ بعضی اساتذہ
از محدثین از تلامذہ خود اخذ حدیث نمودہ اند حضرت پیر بزرگوار آن
احوال را ازین نائب عالی مقدار خود اخذ فرمایند بہ حضرت ایشان
الہار مافی الضمیر نیز فرمودند حضرت ایشان ہمگی تو اضع وانکسار
گردیدہ بہ راہ محذرت رفتند۔ الخ

در کتاب "التاقب الاحمدیہ والمقات السعیدیہ" نوشتہ۔

کہ حضرت ایشان نوشتہ اند۔ الحمد لله الذی جمعنا فی صلوٰۃ
بنین البحرین۔ واز جمع الجوامع سیوطی روایت ابن سعد نوشتہ اند
این عاجز در کتاب الطبقات الکبریٰ لابی عبد اللہ محمد بن سعد
المتوفی ۲۴۰ھ در جزء سابع صفحہ ۴۳۱ از روایت را بہ این
لفظ یافتہ۔ اخبرنا عناب بن زیاد عن عبد اللہ بن المبارک
قال اخبرنا عبد الرحمن بن بزید بن جابر انہ بلغه
ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال۔ یكون فی امتی
رجل یقال له صلوٰۃ یدخل بشافاعته الجنة۔ کذا وکذا۔

ایں عاجز گوید کہ از اکبر فضائل حضرت ایشان این است کہ بہ
 جان و دل در اتباع سنت می کوشیدند۔ حق تعالی جل شانہ و نعم احسانہ
 نیز ابواب فتوح و کمالات در آن زمین بر ایشان کشاد کہ سردار دوعالم
 صلی اللہ علیہ وسلم را در آن سوا بہ خلعت رسالت و محبوبیت مرفراز
 فرمودہ۔

شیخ صغیر احمد بن فضل اللہ مخدومی در کتاب مقامات معصومی
 معروف بہ برکات معصومی نوشتہ و خوب نوشتہ۔

بیشتر از لوز حق خاک او بود چون نبی طینت پاک او
 نبی نیست لیکن بہ زنگ نبی بگوشد ز کوشش ہزاران وی
 رَحِمَهُ اللّٰهُ وَقَدْ سَأَلْتُ عَنْهُ وَرَضِيَ مِنْهُ وَجَعَلَهُ فِي السَّرْوَةِ
 الْجَنَاتِ صَعَّ النَّيْرُ الْعَدَدُ اللّٰهُ عَلَيْهِم مِّنَ النَّبِيِّينَ وَ
 الصِّدِّيقِينَ وَالشَّاهِدِينَ وَالصَّالِحِينَ وَفَاغْرَبْنَا
 مَدَنَ بَرَكَاتِهِ وَمَعَارِفِهِ وَالسُّرَرِ

مختصر احوال بحر العلوم مؤلف رساله

مناسب است که قدری از احوال مؤلف رساله نیز بدیده ناظرین
 کرده شود. و احوال ایشان از کتاب "تذکره علمای فرنگی محل"
 مؤلفه مولانا عنایت اللہ فرنگی علی (بیربان اردو) و کتاب "تذکرہ الخواطر"
 از مولانا حکیم سید عبدالحی کاشغری (به لسان عربی) مختصراً نوشتہ
 می شود.

اسم گرامی ایشان عبدالعلی کنیت ابوالعیاش. خطاب
 ملک العلماء و لقب بحر العلوم و نسب انصاری است. ولادت
 ایشان در سن یازده صد و چهل و دو در ۱۱۴۲ هـ مطابق ۱۷۲۹
 در بلده کهنوبوه و وفات ایشان بتاریخ دو از دهم رجب الحرام
 در سن دو از ده صد و سی و پنج (۱۲۳۵ هـ) مطابق ۱۳ اگست
 ۱۸۱۶ در در اس واقع شده و آنجا در احاطه مسجد والا جایی
 مدفون شدند. عمر ایشان به سنین قمریه هشتاد و سه سال و چند ماه
 و به سنین شمسیه هشتاد و یک سال بوده رحمۃ اللہ تعالیٰ و رضی عنہ.
 ایشان فرزند استاز علمای رهند علامہ نظام الدین فرزند ملا قطب الدین
 انصاری سہالوی اندر علامہ نظام الدین فردی کامل بوده. نصیبی
 را که برائے علم دین و فنون متداولہ نجومیہ فرموده اند در تمام ہند و

افغانستان تا این زمان مروج است و این نصاب به "درس نظامی" اشتہار دارد۔

ایشان والد بزرگوار خود را خیر خلف بوند۔ ہنوز ہشزده سال از عمر لیسر نہ برودہ بودند کہ از علوم عقلیہ و نقلیہ فارغ گشتند و قبلہ گاہ ایشان بہ ہمان سال نکاح ایشان کردند و چند ماہ بعد بدار آخرت شتافتند۔ رحمۃ اللہ تعالیٰ۔

ملا عبد العالی مدنی برای کسب علوم بخدمت ملا کمال می رفتند کہ از اجلہ شاگردان پدر ایشان بودہ۔ در خدمت ملا کمال استعداد خود را جلادادند و بر سندی بجائے پدر بزرگوار شستند۔

شائقین علوم از ہر طرف بہ ایشان رجوع آوردند و تادمت دراز این چشمہ علم در لکھنؤ جاری بودہ و تشنگان را سیراب می کرد۔

از مسور اتفاق در لکھنؤ ما بین فرقہ اثنا عشریہ و جماعت اہل سنت فساد می برپا شد درین ضمن آنجناب مجبور شدند کہ مسقطی را اس خود را بگذارند، چنانچہ ایشان با اہل و عیال و جماعت کثیرہ از تلامیذ خود بہ شاہجہاں پور رفتند۔ حاکم و سرکردہ آن حدود حافظ الملک حافظ رحمت خان چون از ورود ایشان مطلع شد بہ نیک و جبہ استقبال کرد و ایشان را مع متعلقین و تلامذہ تادمت بست سال خدمت کرد۔ چون حافظ الملک شہادت یافت ایشان بہ امارت رام پور رفتند و تا چہار سال نواب فیض اللہ خان والی رام پور خدمتشان کرد و باز پاستدعای نواب بوہار کہ از مضامین

برودان (ملک بنگال) است به بوبار رفتند و چندی آنجا قیام
فرموده به مدراس آمدند زیرا که سر کرده آن حدود نواب لاجاه
محمد علی خان که یک امر و با همت و جوهر شناس بوده ایشان را
وعوت نموده بود سد الحق که و حق خدمتش چنانکه می بایست ادا
نمود و ایشان تا آخر زمان به افاده طالبان علوم در آنجا مشغول
ماندند و جوهر ایشان نظر بر فو عنات علمیّه گوید در سگاه عالیّه
علوم و نیمیه بود کم و بیش پنج صد طالبان علوم همهمه وقت چه در حضر
و چه در سفر استفادہ ہامی کردند ہر جا کہ قیام می کردند مدرسہ
مبارک بنظہوری آمد و حق تعالی و الیران و امیران جہات ہند را
توفیق می داد کہ تمامی مصارف علمی و ضروریات طلبہ علوم را بہ
و جہ خوب ہر میا معاخذند فرحمیم اللہ تعالی بمسئد و احسانہ و جزا ہم
خیر الجزاء۔

نواب لاجاہ محمد علی خان ایشان را خطاب "ملک العلماء"
بخشید و صاحب تذکرہ می نویسد کہ چون حضرت شاہ عبدالعزیز
محدث دہلوی قدس سرہ مرطالوہ تالیف ایشان موسوم بہ
"ارکان اربعہ" کردند فرمودند کہ وی "بحر العلوم" است
و از ان روز این لقب بمنزلہ اسم ایشان شدہ است۔
این عاجز گوید کہ خطاب ملک العلماء عظیمیہ یک والی تحت
نشین است و لقب بحر العلوم گفتہ یک ولی بوریہ نشین قبولتی

واعتباری که گفته دلی پیدا کرد خطاب والی پیدانه کرد - ه
 گفته او گفته التدر بود گرچه از ملقوم عبداللہ بود
 ایشان را تالیفات کثیره است و نهمه قتیبه و مشتعل بر مسائل
 و قیقه و بیشتر در علوم عقلیه - صاحب التذکره علی بن فرنگی محل
 از تالیفات ایشان نوزده را بیان کرده و نوشته که تالیفات
 دیگر نیز دارند و وجود ایشان از ان افراد بود که هندوستان
 بر آنها نازها دارد - و صاحب "نزهة الخواطر" نوشته :-
 "کان عبد العلی نجراً از آخراً من بحور العلم -
 اما ما جواً الا فی المنطق والحکمة والأصول
 والكلام - مجتهداً فی الفروع ما ههنا فی التصوف
 والفقه والنجدة وجرأة وسخاء وایثار وزهد
 واستخناء يبذل الأموال الطائلة علی من جال
 العلم والطلبية قلماً يبقى له ولجباله الألبان
 ولدن لك كان ابناً لولا لخطون عليه وجملة
 القول فيه - أنه كان من عجائب الزمان و
 محاسن الهند يرجع اليه اهل كل فن في
 فنهم الذي لا يحسنون سواة فيفيداهم
 ثم ينصرف عن الناس بفتون لا يعرفون اسمائها
 فضلاً عن زيادة علی ذلك وله في حسن التعليم

صناعته لا يقدر عليها غيركم فانه يجذب
 الى محبتكم والى العمل بالاحلة من طبعه
 لمرئى العيون مثله فى كماله وما وجدنا من
 احدا يساويه فى مجموع علومه ولا يمكن
 فى الديار الهندية فى آخر مداته لتقليد الخ

کرد خدمت دین را ایمان را
 که هست حق باد پیوسته برو
 علم را، اسلام را، عرفان را
 تا تعلق جسم دارو جان را

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سُبْحَانَ الَّذِي تَنْزِيهِ عَنْ كُلِّ نَفْسٍ وَتَقْيِيدٍ وَتَقْدَاسٍ عَنْ
 كُلِّ مَا يُتَوَكَّمُ فِي الْكَائِنَاتِ مِنْ تَجِدٍ وَفَهُوَ الْمَحْمُودُ فِي كُلِّ مَظْهَرٍ وَ
 هُوَ الْمَعْبُودُ فِي كُلِّ مَسْجِدٍ - وَنَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَأَنَّ
 مُحَمَّدًا مَظْهَرُهُ الْأَتَمُّ رَسُولُهُ وَعَبْدُهُ صَلَوَاتُ اللَّهِ وَ
 سَلَامُهُ عَلَيْهِ وَعَلَى آلِهِ وَآزْوَاجِهِ وَأَهْلِ بَيْتِهِ وَأَصْحَابَةِ جَمْعِهِ
 أُمَّابَعْدُ فَيَقُولُ الْفَقِيرُ إِلَى اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ -
 عبد العلي بن الواقف على أسرار الله نظام الدين محمد
 الأتصاري التي كنت صنفت رسالة في ما عليه الصوفية
 الكرام والأولياء العظام من مسئلة وحدثة الوجود و
 شهود الحق في كل موجود مع بيان التنولات الستة التي
 للذات فيها ظهور ولا إحداد المصطفين فيها للحق شهود
 ثم أمرني بأن أحرر رسالة فارسية في تبيان تلك

المسئلة، من اصره مطاع والمخالفة عنه لا استطاع

الذي افرغ في قلب السخاير والنوال وامن من الجور
حلة الكمال واعطاه الله تعالى الخلق الكريم وجعله

مورد عناياته العبيد الامير ابن الامير النواب والادب

الوزراء الدين خان بها در عاقله الله تعالى باحسان -

وامتثلت الامر ووجهت عيان البحر ابيها وفتن

ختامها بالاختتام - اللهم اجعلها تبصرت لكل

طالب مبتد وقلن كرمي لكل منته - فما انا اشرع -

بدان كه ذات واجب سبحانه وتعالى عبارت است از وجود

وجود

و وجود عين حقيقت و سه است سبحانه - و مراد نسبت

ازين وجود وجود مصدرى كه مفهوم بودن دست - چه اين معنى انترالى

له حضرت مجدد در مکتوب ۳۳۳ از دفتر اولى نويسنده بعد حمد خداى

بچه چون و درود پيغمبر بنه بول معلوم فرزندى اعزى ياد كه حقيقت حق سبحانه و وجود

صرف است كه امرى ديگر به آل انعام نه يافته است - و آن : جود تعالى منشأ

هر خير و كمال است و مبدأ هر حسن و جمال - و جزئى است حقيقى و بسيطى است كه

تركيب املا به آل ماه نرافته است - و ذل سنا و الا خارججا - و به حسب

حقيقت ممتنع التصور است - و جدول است بر ذات توالى موالماة لا اشتقاقاً

نسبت حمل را نيز در ان موطن فى الحقيقت گنجائش نيست - زيرا كه جميع نسب

است۔ تَعَالَى اللَّهُ عَنَّا أَنْ يَكُونَ هَذَا الْمَعْنَى عِنْدَ - بلکہ وجود عبارت
است از حقیقتی کہ مصدری وجود مصدری است و نہ نفس ذات خود کافی است

(بقیہ حاشیہ ۱۵) در اینجا ساقط گشته اند۔ و وجود کے کہ عام و مشترک است از اطلاق
آن وجود خاص است۔ تعالی و تقدس۔ و این ظل محمول است بر ذات تعالی و
تقدس و بر اشیاء بر سبیل تشکیک اشتقاقاً لا مواءماتاً و مراد از آن ظل ظہور حضرت
وجود است آسمانی در مراتب تنزلات۔ و از افراد آن ظل اولی و اقدم و اشرف
فردے است کہ محمول بر ذات است اشتقاقاً۔ پس در مرتبہ اصالت اللہ تعالیٰ
و وجودی 'اواں گفت نہ اللہ تعالیٰ موجود' و در مرتبہ آل ظل اللہ تعالیٰ
موجود صادق است نہ اللہ تعالیٰ موجود۔ الخ و در مکتوب ۱۲۲ از دفتر
سوم نوشته اند ۲۲ این فقیر در رسائل خود تحقیق کردہ است کہ حضرت حق سبحانہ
و تعالیٰ بہ ذات خود موجود است نہ بہ وجود و ہمچنین صفات شمانیہ اول تعالیٰ بہ ذات
واجب موجود اند جل شانہ نہ بہ وجود کہ وجود بلکہ وجوب را در آن مرتبہ گنجائش نیست
کہ وجوب نہ وجود ہر دو از اعتبار است۔ اول اعتبار سے کہ پیدا شد از برائے
ایجاد عالم حب است بعد از آن اعتبار وجود کہ مقدمہ ایجاد است چہ حضرت
ذات را جل شانہ بے اعتبار این حب و بے اعتبار این وجود از عالم و
از ایجاد عالم استغنا است اِنَّ اللّٰهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ نصیح قاطع است الخ
۱۵ حاشیہ مولف۔ ای ما بالوجود بلکہ خود نفس وجود است۔ چنانچہ اشیاء
دیگر محتاج بیاض و سواد اند لیکن سواد و بیاض در سواد نیست و بیاضیت بہ نفس

در موجودیت پس ذات حق سبحانه نفس وجود است و در مرتبه کذات نمود
برمی است از شوب کثرت -

و ما سواک وے کہ مبر است به عالم شیونات
و تعینات مظاہر است سبحانه و تعالی و او سبحانه

ما سوی اللہ

(بقیہ حاشیہ ۵۲) ذات خود بانی است یعنی محتاج اشیاے دیگر نیست -
این وجود به نفس ذات خود کافی است در موجودیت یعنی محتاج وجود دیگر
نیست - وجود مصدری آر معنی را گویند که در حقیقت نہ باشد عقل
بر آورده باشد - ام -

۵۳ شیونات جمع شیون است و مفرد آن شان است به معنی اعظم من الامور
والاحوال - و در اصطلاح صوفیہ آن است کہ حضرت مجدد در رسالہ معارف
لدنیہ نوشته اند «شیونات الہی قرع اندر ذات را جل شانہ و صفات او تعالی
متفرع بر شیونات اند» و اسماء کالخالق و الرازق متفرع بر صفات و افعال
متفرع بر اسماء و سایر موجودات نتائج افعال و متفرع بر آنها اند -

واللہ سبحانه و تعالی اعلم - پس معلوم شد کہ شیون دیگر است و صفت دیگر -
ادلی عین ذات اند در خارج و ثانہ زائد بر ذات اند در خارج - و من لم یطلع
علی هذا الفرق زعم ان الشیون ہی الصفات فیکر بعیذیة
الصفات مع الزات - کہا ان الشیون ہی عینہ فی الخارج
فلزم علیہ نفی الصفات وانکار ما علیہ اجماع اهل الحق

و تعالی ظاہر است - درین شیونات و ساری است

و بقیہ حاشیہ ۳۵) من زیادة وجود الصفات علی الذات فی الخارج
والله یحق الحق وهو یهدی السبیل - ۱ھ - و در مکتوب ۲۸۷ -
از دفتر اول نوشته اند: فیضی کہ از ذات تعالی و تقدس می رسد و نوع است
نوعی است کہ بہ ایجاب و البقار و ترزلیق و اجبار و امانت و امثال آن تعلق دارد - نوع
دیگر بہ ایمان و معرفت و سایر کمالات مراتب ولایت و نبوت تعلق است -
نوع اول از فیض بہ توسط صفات است و لیس - و نوع ثانی بعضی را بہ توسط
صفات است و بعضی دیگر را بہ توسط شیونات - و فرق در میان صفات
و شیونات بسیار دقیق است لا یظہر الا علی آحاد من الاولیاء
المحمدی المشرکین و لم یعلموا نہ تکلم بہ احد
بالجملة صفات در خارج موجودند بہ وجود زائد بر ذات تعالی و تقدس - و شیونات
مجرد اعتبارات اند در ذات عجز سلطانه - این بحث بہ مثالی روشن گردد -
آب مثلاً یا طبع از بالا بہ پایاں فرود می آید - این فعل صبحی دروے اعتبار
حیات و علم و قدرت و ارادت پیدا می کند - چہ ارباب علم بہ واسطہ ثقل
خود بہ مقتضای علم خود از بالا بہ پایاں می آیند و توجہ بہ فوقانہ می کنند -
و علم تابع حیات است و ارادہ تابع علم است و قدرت نیز ثابت شد -
چہ ارادت تخصیص احد القدرین است - این اعتبارات در ذات
آب بمنزلہ شیونات است - اگر با وجود این اعتبارات صفات زائدہ

پس عین واحد ظاہر است در کثرت و این کثرت فی ذاتها وجود نہ دارو۔
 و این کثرت موجود و ظاہر است بہ وجود ذات و کے سبحانہ کہ عین وجود است
 بلکہ وجود و کے سبحانہ ظاہر است در این کثرت۔ هو الاول والآخر
 والظاہر والباطن سبحان اللہ عما یشرکون۔

مطلق وجود پس ذات واجب سبحانہ وجود مطلق است از ہر قید۔
 حتی کہ از قید اطلاق نیز مطلق است۔ و در مرتبہ ذات
 خود نیست کلی و نہ جزئی و نہ واحد بہ وحدت زائدہ و نہ کثیر و نہ بیچ و نہ
 زائد از اوصاف۔ و او سبحانہ منزہ و مقدس است از تقیدات۔ و
 در مرتبہ ذات خود واحد است بہ این معنی کہ نسبت شریک و کے اصلا
 و او سبحانہ و تعالی واجب الوجود بہ ذات خود۔ و عالم عبارت است
 از تعینات و شہوات این ذات کہ وجود مطلق است۔ پس او سبحانہ
 منزہ است در حد ذات خود و او است مشبہہ در مظاہر کونہ۔ و
 ذات حق را دو کمال اند۔

کمال ذاتی یکے کمال ذاتی کہ او سبحانہ مال است بہ ذات خود۔
 واجب الوجود است۔ بہ ذات خود بلکہ عین وجود
 است و حاضر است بہ ذات خود نزد ذات خود و غنی است در این کمال از
 از عالم کہ عبارت از ماسوی و از تعینات است۔

۱۔ حضرت مجدد فرمودہ جزئی است حقیقی کما تقدم فی حاشیہ رقم ۱

کمال اسمائی و کمال دیگر کمال اسمائی است۔ کہ عبارت است
از متصف شدن ذات به صفات ذات و به
صفات افعال و به صفات فعلیه و الفعالیہ و موسوم بودن به اسماء
و اسماء عبارت است از ذات مقیدہ به صفت۔ و اتصاف به این
صفات ممکن نیست مگر بعد ثبوت اعیان^۹۔ چہ علم به معلوم متصور

کہ الصفات الذاتیة ہی ما یوصف اللہ بها و لا یوصف بضدھا
نحو القدیمة والعزلة والعظمة وغیرھا۔ (التعریفات)
۷ الصفات الفعلیة ہی ما یجوز ان یوصف اللہ بضدھا
كالرضا والرحمة والسخط والغضب ونحوهما (التعریفات)
۸ الانفعال وان ینفعل۔ هما الھیئة الحاصلة للمتأخر
عن غیره بسبب التاثر او لا كالھیئة الحاصلة للمنتطح
ما دام منقطعاً (التعریفات)

۹ الاعیان الثابتة ہی حقائق الممكنات فی علم الحق تعالی و
هی صور راحة الوجود الی سماء الالهیة فی الحضرة العالمیة
لا تأخر لها عن الحق الا بالذات لا بالزمان۔ فهی ازلیة۔
و ابدیة والمعنی بالاضافة التأخر بحسب الذرات لا غیر۔
(التعریفات)

حضرت مجدد قدس سره در مکتوبات از دفتر ششم می نویسد: ہر چہ

ہیست و نہ قدرت بے مقدر و روز خلق بے مخلوق و ہم برین قیاس و
ایمان چوں ثبوت علمی یافتند پیش از وجود عینی۔ پس علم بہ آن ایمان

دبقیہ حاشیہ شاہ) مخلوق است و مسبوق بہ عدم است ممکن است و عبادت و
چون حقیقہ الحقائق (یعنی حقیقت محمدیہ) کہ اسبق حقائق است مخلوق و
ممکن گشت، حقائق دیگران بہ طریق اولی مخلوق خواہند بود و امکان و حدوث
خواہند داشت عجب است کہ شیخ قدس سرہ حقیقت محمدی را بکہ حقائق
جمع ممکنات را کہ ایمان ثابتہ گفست است از کجا حکم بہ وجوب شاہ می کند۔
قدیم می داند و التزام خلاف قول پیغمبر می نماید علی آلہ الصلوٰۃ والسلام۔
ممکن بہ اجزائے خود ممکن است و بہ صورت و حقیقت خود ممکن تعیین و جوی
حقیقت ممکن برائے چه بود حقیقت ممکن البتہ باید کہ ممکن باشد کہ ممکن را
با واجب تعالی اشتراکے و انتسابے نیست غیر از آن کہ ممکن مخلوق است
و اول تعالی خالق او۔ و شیخ چوں در میان واجب و ممکن تمیز نہ می کند و
خوردی فرماید لخدم التمییز بینہما۔ اگر واجب را ممکن گوید و ممکن را واجب
باک نہ دارد۔ اگر معذورش فرماید کمال کرم و عفو است۔ الخ۔ و در
مکتوب اول از دفتر دوم می نویسند: و اکثر عوفیہ علی الخصوص متاخران
ایشان ممکن را عین واجب تعالی دانستہ اند و صفات و افعال آن
را عین صفات و افعال او تعالی انگاشتہ می گویند۔
و ہم نشین و ہم رہ و ہم دست و در دلق گدا و اطلس شمشیر ہست

متعلق شدہ پس این معلوبات حق سبحانہ را عالم گردانیدند چه علم
تابع معلوم است و این اعیان چون بہ استعدادات خود قفرت
(بقیہ حاشیہ نہ)

در انجمن فرق و نہاں خراسانہ جمع : باللہ سہمہ اوست ثم باللہ سہمہ اوست
این بزرگواراں ہر چند از تشریک وجود نترسند و از اثنیفیت
گرختہ اما غیر وجود را وجود یافته اند و نقائص را کمالات گفتہ۔ شی گویند در
پنج چیز شرارت و نقص ذاتی نیست اگر نسبت بسی و اضافی است۔ سہم
قابل نسبت بہ انسان شرارت دارد کہ مزیل حیات اوست۔ و نسبت
بہ حیوان کہ در ان سم مخلوق است، آب حیات است و تریاق نافع۔
مقتدائے ایشان درین امر کشف و شہود است، ہر قدر کہ ظاہر ساختہ اند
در یافتہ اند۔ اللہم انا نأحق الالہیاء کما ہی۔ درین باب آنچه
بریں فقیر ظاہر ساختہ اند بہ تفصیل دایمی نماید۔ اول مذہب شیخ محی الدین بن
العربی کہ امام و مقتدائے متاخران صوفیہ است درین مسئلہ بیان می کند و
بعد از ان آنچه مکتوف گذشتہ است در تشریحی آرد و تفریق میان دو مذہب
بر وجہ اتم حاصل گردد۔ و از وقتیکہ بہ دیگرے خلط نہ شود۔

شیخ محی الدین و متابعان او می فرمایند کہ اسما و صفات واجبہ
بل ہلانہ عین ذات واجب اند تعالی و تقدس و بختیں عین یکا دیگر اند مثلاً
علم و قدرت چنانچہ عین ذات اند، عین یکا دیگر اند۔ پس در لای موطن بہ
پنج اسم در سم تعدد و کثرت باشد و تمایز و تباین نہ بود۔ غایبہ مافی

ثبوتی یافتند علم به آنها متعلق شد به وجهی که بودند و همچنین این اعیان مقدور
و مراد شد و قدرت و ارادت به آنها تعلق گرفت۔ پس حق را قادر و مرید

(بقیہ حاشیہ ۱۵) الباب آن اسما و صفات و شیون و اعتبارات در حضرت
علم تائید و تبیین پیدا کرده اند اجالا و تفصیلا۔ اگر تمیز اجمالی است معتبر به تعیین
اول است۔ و اگر تفصیلی است مسکمی به تعیین ثانی تعیین اول را وحدت می نامند و
آن را حقیقت محمدی می دانند۔ و تعیین ثانی را واحدیت می گویند و حقائق سایر
ممکنات می انگارند۔ و این حقائق ممکنات را اعیان ثابته می دانند۔ و این دو
تعیین علمی که وحدت و واحدیت اند در مرتبه و بموجب اثبات می نمایند۔ می گویند
این اعیان بویژه از وجود خارجی نه یافته اند۔ و در خارج غیر از احدیت مجروده
بسیح موجود نیست۔ و این کثرت که در خارج می نماید عکس آن اعیان ثابته است
که در مراتب ظاہر وجود که جزا در خارج موجود نیست منعکس گشته است
و وجود تجلی پیدا کرده در رنگ آن که در مراتب صورتی منعکس گردد و وجود
تجلی در مراتب پیدا کند عکس را وجودی جز در تجلی ثابت نیست و در
مرآت امری حلول نه کرده است و در روئے آن مراتب چیزی منتقش نه
گشته با اگر استقاش است در تجلی است که در روئے مراتب متوهم شده
این متخیل و متوهم چون صنم خداوندی است جل سلطانه که اتقان تمام دارد
به رفیع و هم و تجلی مرتفع نه گردد۔ و ثواب و عذاب ابدی بران مترتب باشد
این کثرت که در خارج نمودی پیدا کرده است به سه قسم منقسم است۔ قسم

گردانیدند۔ و بریں قیاس صفات دیگر پس در کمال اسمائی غنا ازین
اعیان نیدرت و انا اسمائے حتمی خواه تنزیہ اندیا تشبیہ پس ظہور آن

بقیہ حاشیہ (۱) اول تعین روحی است دوم تعین مثالی و قسم سیوم
تعین جسمی کہ بہ شہادت تعلق وارد۔ این سه تعین را تعینات خارجیه می گویند
و در مرتبه امکان اثبات می نمایند تنزلات خمس عبارت ازین تعینات
پنجگانه است و این تنزلات خمس را حضرات خمس نیز گویند و چون در علم و
خارج بجز از ذات واجب تعالی و غیر از اسما و صفات واجبہ بل سلطانها
کہ عین ذات اند تعالی و تقدس نزد ایشان ثابت نہ شده است و صورت
علمیہ را عین ذی صورت دانستہ اند نہ شیخ و مثال آن و همچنین صورت منکر
اعیان ثابتہ را کہ در مرآت ظاہر وجود نمودے پیدا کرده است عین آن
اعیان تصویر کرده اند نہ شبہ آن ناچار حکم بہ اتحاد نموده اند و ہمہ اوست گفته۔
این است بیان مذہب شیخ محی الدین ابن العربی در مسئلہ وحدت
و توحید و بہ اجمال ہمیں علوم اند و امثال این علوم کہ غنیغ آنها را مخصوص
به خاتم الولایت می دانند کہ می گویند کہ خاتم النبوت این علوم را از خاتم الولایت
افزای نماید۔ و شرح خصوص در توحید آلی تکلفات می نمایند یا بجملة پیش
از شیخ شیخ کیے ازین طائفہ به این علوم و اسرار زمانہ کشاوه است و این
حدیث را بریں پنج بیان نہ نموده۔ هر چند سخنان توحید و اتحاد در غلبات مسکر
از ایشان به ظہور آمده اند۔ و انا الحق و سبحانی گفته اند انا و جہ اتحاد را

بہوت ہے کہ احکام آن ظاہر شود بے مجالی و منظر ہر ممکن نیست پس ظہور آن
اسما بہ احکام موقوف و وجود منظر ہر است در خارج۔ پس کمال اسمائی

ر بقیہ حاشیہ ۵) معلوم نہ ساخته اند و منشاء توحید را در نیافتہ۔ پس شیخ برہان
متقدمان این طائفہ آمدہ و حجت متاخران گشتہ۔ مع ذلک و قائل کثیرہ دریں
مسئلہ محتفی ماندہ است و اسرار غامضہ دریں باب بر منقذہ رظہور نیامدہ کہ فقیر
بہ اظہار آن توفیق یافتہ است و بہ تحریر آن مبشر گشتہ **وَاللّٰهُ يَحِقُّ الْحَقَّ وَ**
هو یجلی السبیل۔

مخدوم۔ صفات ثمانیہ واجب الوجود تعالی و تقدس کہ نزو اہل حق شکر اللہ
تعالی **سَدَّ حَيْثُہُمْ** در خارج موجود اند۔ ناچار در خارج از ذات تعالی و تقدس
تمیز باشند بہ تمیزے کہ از قسم بے چونی و بے چگونگی بود۔ و همچنین این صفات از یکا
دیگر متمیز اند بہ تمیز بے چونی بلکہ تمیز بے چونی در مرتبہ حضرت ذات تعالی و تقدس
نیز ثابت است **لَا نَدَّ الْوَاسِعَ بِالْوَسْعِ الْمَجْهُولِ الْكَيْفِيَّةِ**۔ و تمیزے
کہ فرخوردیم و ادراک ما باشد از اں جناب قدس سلوب است۔ چہ تبعض و تجزی
و رآ تجامت تصور نیست و تحلیل و ترکیب را در اں حضرت جل سلطانہ بار نہ۔ و
حالیّت و محالیّت را گنجائش نہ۔ یا بجمہ آنچہ از صفات و اعراض ممکن است
از اں جناب قدس سلوب است۔ لیس کمثلہ شیء لا فی الذات و لا
فی الصفات و لا فی الافعال۔ باوجود این تمیز بے چونی و وسعت بے کیفی
اسما و صفات واجب جل سلطانہا۔ در خانہ علم نیز تفصیل و تمیز پیدا کردہ اند

متصور نیست مگر بعد وجود عالم پس حق سبحانه اعیان عالم را موجود
ساخت۔ و منظر اسمائے خود گردانید۔ تا اسما و احکام اسما را ظهور یابد

ر بقیہ حاشیہ ۱) و منعکس گشته۔ و ہر اسم و صفت متمیزہ را مقابلے است در
مرتبہ عدم و نقیضے است در اں موطن۔ مثلاً صفت علم را در مرتبہ عدم مقابلے
است و نقیضے کہ عدم علم باشد کہ معبر بہ جبل است و صفت قدرت را مقابلے
است عجز کہ عدم قدرت باشد۔ علیٰ ہذا المقیاس۔ و آل علامات
متقابلہ نیز در علم واجبہ جبل شانہ تفصیل و تمیز پیدا کردہ اند۔ و مرایای اسماء
صفات متقابلہ خود گشتہ و مجالی ظہور عکوس آنها شدہ۔ نرد فقیر آل علامات
با آل عکوس اسماء و صفات حقائق ممکنات اند۔ غایۃ ما فی الباب۔ آل
علامات در رنگ اصول و مواد آل ماہیات اند و آل عکوس ہمچوں بصور حالہ
در آل مواد پس حقائق ممکنات نزد شیخ محی الدین ہماں اسماء و صفات متمیزہ اند
در مرتبہ علم ذنرد فقیر حقائق ممکنات علامات اند کہ نقائص اسماء و صفات اند
با آل عکوس اسماء و صفات کہ در مرایای آل علامات در خانہ علم ظاہر گشتہ و
بایک دیگر متمزج غندہ و قادر مختار جبل سلطانہ ہر گاہ خواست ماہیتے را
ازیں ماہیات متمزجہ بہ وجود ظلی کہ پرتوے است از حضرت وجود متصف
گردانیدہ موجود خارجی ساختہ بالجملہ پرتوے از حضرت وجود بریں ماہیت
متمزجہ انداختہ میدا کہ آثار خارجہ گردانید پس وجود ممکن در علم و در خارج
در رنگ سائر صفات او پرتوے است از حضرت وجود و الکمالات تابعہ او

و کمال اسمائی بر وجه کمال حاصل شود۔ پس در ظهور اسمائنا نیست از وجود
خارجی عالم۔ و نیست غنائم در مرتبه کمال ذاتی چنانچه حافظ شیرازی قدس سره

بقیہ حاشیہ ۱۵) مثلاً علم ممکن پر توے اسوت از علم واجب تعالی و تقدیر
و ظلمت اسوت ازاں کہ در مقابل خود منعکس گشته اسوت و قدرت ممکن نیز
ظلمت اسوت کہ در عجز کہ مقابل اسوت منعکس شده و همچنین وجود ممکن ظلمت اسوت
کہ از حضرت وجود کہ در مراتب عدم کہ در مقابل اسوت منعکس گشته اسوت
نیاردم از خانہ چیزے نخست : تو دادی ہمہ چیز و من چیز هست
لیکن نزد فقیر ظل شمع علی شمع نیست بلکه شمع اسوت و مثال آن شمع
و حمل یکے بر دیگرے ممکن است۔ پس نزد فقیر ممکن علین واجب نہ باشد و حمل
در میان ممکن و واجب ثابت نہ بود۔ چہ حقیقت ممکن عدم اسوت و عکسے کہ از
اسما و صفات اسوت در ال عدم منعکس گشته اسوت و مثال آن اسما
و صفات اسوت نہ علین آنها پس ہمہ اسوت گفتن درست نہ باشد بلکه ہمہ
از اسوت۔ چہ آنچه ذاتی ممکن است عدم اسوت کہ شرارت و نقص و خبیث
رانشا اسوت و ہر چہ از جنس کمالات در ممکن پیدا اسوت از وجود و تابع
آن ہمہ مستفاد ازاں حضرت است جل سلطانہ و پر توے اسوت از کمالات
ذاتیہ او سبحانہ پس ناچاراً و تعالی نوراً سما نہا و زمین باشد و ما و رائے او
سبحانہ ہمہ ظلمت بود کیہ و الحدام فوق جمیع الظلمات تحقیق
ابن مہبت کما ینبغی در مکتوبے کہ بہ نام فرزند عظمی مرحومی در بیان

پرتو معشوق گرفتار ویر عاشق که چه شد : مابد و محتاج بودیم او به با مشتاق بود

در بقیه حاشیه نشانی حقیقت وجود و تحقیق با هیات ممکنات نوشته است
 طلب فرماید پس عالم با سرمانند شیخ محی الدین عبارت از اسما و صفات
 است که در خانه علم تمیز پیدا کرده در مرآت ناظا هر وجود در خارج نمودنی
 حاصل کرده است و نزد فقیر عالم عبارت از عدمات است که اسما و صفات
 واجبی جل سلطانها در خانه علم در آنها منعکس گشته اند و در خارج به
 ایجاد حق سبحانه آن عدمات با آن عکوس می وجود ظلی موجود شده پس در عالم
 ثبت ذاتی پیدا شد و شرارت جلی ظاهرا گشت و خیر و کمال همه عائد به جناب
 قدس او شد جل و علا کریمه - مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ
 وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ - مؤید این معرفت است
 وَاللَّهُ سُبْحَانَهُ أَلَمْ يَلِهْهُ لِسَازِیْنِ تَحْقِیْقِ مَعْلُومِ گشت که عالم در خارج
 موجود است به وجود جلی چنانچه حضرت حق سبحانه در خارج موجود است به
 وجود اصلی بل هَذَا أَقْبَلُ غَايَةَ مَا فِي الْبَابِ این خارج نیز ظل همان خارج
 است در رنگ وجود و صفات پس عالم را عین حق جل و علا مبطافه
 نمی توان گفت و حمل یک بر دیگر به جائز نباشد ظل شخص را عین شخص نه
 می توان گفت - لَوْ جُودَ التَّغَايُرُ بَيْنَهُمَا فِي الْخَارِجِ لِأَنَّ الْإِشْتِرَاقَ
 مَتَغَايِرَاتٍ - و اگر کسی ظل شخص را عین شخص بگوید بسبب تسامح و تجاوز

و شایده است به آن که گفته شد این حدیث قدسی است کنت کفراً
مخفياً فأجبت أن أعرف فخلق الخلق - اللہ تعالیٰ می فرماید

(بقیہ حاشیہ ۱۵) خواهد بود که خارج از مبحث است اگر گویند که شیخ محی الدین و
تابعان او نیز عالم را ظل حق می دانند. تعالیٰ پس فرق چه بود. گویم که ایشان وجود
آن ظل را جز در وہم نمی انگارند بوی از وجود خارجی در حق آن تجویز نمی نمایند
با جمله کثرت موهوم را به ظل و وحدت موجوده تعبیری نمایند و در خارج موجود واحد
را می دانند تعالیٰ. شتاک ما بینهما - پس منشأ حمل ظل بر اصل و عدم آن
حمل اثبات وجود خارجی گشت مر ظل را و عدم اثبات آن وجود ایشان چون
ظل را و وجود خارجی اثبات نه می نمایند چار بر اصل محمول می سازند و این فقیر
چون ظل را در خارج موجود می داند به حمل مبادرت نه می نماید. و نفی وجود اصلی
از ظل فقیر و ایشانان شریک اند در اثبات وجود ظل نیز متفق نیکن این
فقیر وجود ظل را در خارج اثبات می نماید و ایشانان وجود ظل را در وہم و تخیل
می انگارند و در خارج جز احدیّت مجزوه را موجود نه می دانند و عدسات ثمانیه
را که به آرای اهل سنت و جماعت رضی اللہ تعالیٰ عنہم وجود اینها در خارج
ثابت شده است نیز جز در علم اثبات نه می کنند. علمائے ظواہر و ایشانان رضی
اللہ عنہم دو طرف اقتصار را اختیار فرموده اند و حق متوسط نصیب این
فقیر بوده که به آن موفق گشته. اگر ایشانان نیز این خارج را ظل آن
خارج می یافتند از وجود خارجی عالم انکار نه می نمودند و به وہم و تخیل

در حاشیہ اللہ بیان حضرت مجید را ملاحظہ فرمایند۔

کہ بودم من گنج مخفی در غیب پس دوست داشتم کہ معروف شوم و ظاہر
گردم پس پیدا کردم خلق را تا مظاہر من و اسمائے من شوند۔ و این

و بقیہ حاشیہ (۱) اقتضای نہی فرمودند و انکار از وجود خارجی صفات واجب
الوجود نیز نہی کردند۔ و اگر علماء نیز ازین سر آگاہ می گشتند ہرگز ممکن را وجود
اصلی اثبات نہ می کردند و بہ وجود ظلی اکتفا می نمودند۔ و آل چہ نقیر در بعضی
مکتوبات نوشتہ است کہ اطلاق وجود بر ممکن بہ طریق حقیقت است نہ بہ طریق
مجاز، منافی این تحقیق نیست زیرا کہ ممکن در خارج بہ وجود ظلی بہ طریق حقیقت
موجود است نہ بر سبیل توہم و تخمیل کما زعموا۔

سوال :- صاحب فتوحات بکیہ اعیان ثابتہ را بر رخ گفتہ است -
بین الوجود و العدم پس عدم بہ طوراً و نیز داخل حقائق ممکنات گشت پس فرق
در میان این تحقیق و آل قول چہ خواهد بود

جواب :- بر رخ بر این اعتبار گفتہ است کہ صور علمیہ را دو رو است
روئے است کہ بہ وجود دارد بہ واسطہ اثبات علمی۔ در روئے است کہ بہ عدم
دارد بہ واسطہ عدم خارجی اذ ان الأعیان ما شتمت سراحتہ من الوجود
الخارجی عندہ۔ و عدے کہ درین تحقیق اندران یافتہ است حقیقت دیگر
دارد و ہمچنین آنچه در عبارات بعضی اعتراف کہ اطلاق عدم بر ممکن رفتہ است مراد
از ان معدوم خارجی است نہ عدے کہ بالا تحقیق یافتہ است و اول تعالی از ان
اسما و صفات کہ در علم تفصیل و تیز یافتہ اند و در مرایاے عدوات منعکس گشتہ

حدیث شریفہ را اگرچہ محدثان حکم بہ ضعف سند آں می کنند لیکن صحیح است
نزد اہل کشف کہ تصحیح کرده اند۔ از جناب سید عالم صلی اللہ علیہ وآلہ وحبیبہ وسلم

بقیہ حاشیہ ۱۵) حقائق ممکنات شدہ اند، وراہِ وراست پس با عالم او را
سبحانہ بیچ مناسبت نہ باشد۔ اِنَّ اللّٰهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِيْنَ۔ اورا
سبحانہ با عالم علین و متحد ساختن بلکہ نسبت دادن برین فقیر بسیار گران
است ظآن ایشانند من چنینم یارب۔ سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ
الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ
رَبِّ الْعَالَمِيْنَ۔ وَالسَّلَامُ عَلَيْكُمْ وَعَلَىٰ مَنْ لَّدُنْكُمْ

و در مکتوب ۱۲۲ از دفتر سوم نوشته اند۔ این قسم علوم کہ اثبات نسبت
نماید در میان واجب تعالی و ممکن۔ و شرع بہ ثبوت آن با وارد نہ شدہ است
ہمہ از معارف سکر یہ است و از نارسائی ہاست بہ حقیقت معاملہ۔ صحیح
مکن چہ بود کہ ظل واجب باشد۔ تعالیٰ سو واجب را تعالیٰ چرا ظل بود کہ ظل
موسم تولید بہ مثل است و بی از شاہدہ علم کمال لطافت اصل ہاست ہر گاہ
محمد رسول اللہ را از لطافت ظل نہ بود خداے محمد را چہ گونه
ظل باشد۔ الخ

و در مکتوب ۲۰۹ از دفتر اول نوشته اند۔ باید دانست کہ حقیقت
شخصی عبارت از تعیین و جوہی است کہ تعیین امکانی آن شخص ظل آن تعیین
است۔ و آن تعیین و جوہی اسمے است از اسمائے الہی ظل سلطانہ

حقیقت واجب حقیقت ممکن

از آنچه گفتیم ظاہر شد کہ حقیقت واجب سبحانہ و

البقیہ حاشیہ (۱۵) کالعلیم والقدید والمرید والمتکلم و امثالها
وآل اسم الہی جل سلطانہ ربّ آن شخص است و مبداء فیوض وجودی و توابع
وجودی اد-الح

در بیان ظل در مکتوب ۸۹ از دفتر سوم نوشته اند "بدان کہ ظل شے
عبارت از ظهور شے است در مرتبہ ثانی یا ثالث یا رابع مثلا صورت زید
کہ در مرآت منعکس گشته است ظل زید است و ظهور زید است در مرتبہ
ثانیہ و زیدی حد ذاتہ در مرتبہ وجود اصلی خود است کہ بہ ظل خود را در مرآت
ظاہر ساخته است بے آنکہ در ذات و صفات او تلویحی و تفسیری رود چنانچہ
گزشتہ - رَبَّنَا اَتِمِّمْ اَنَا نَزْرًا نَا وَاغْفِرْ لَنَا اِنَّكَ عَلٰی كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ
و ہم درین مکتوب قبل ہذا کالجبارۃ الّتی مضت الان نوشته اند
کہ بارخدا یا از تنگی عبارات الفاظی کہ شرع بہ اطلاق آن وارد نہ شدہ است
در رنگ ظلیت و غیرہا - طلاق می نمایم می گویم - وجود ممکن ظل وجود
واجب است - تعالی - وصفات او ظلال صفات کاملہ او تعالی - ازین
اطلاقات ترساں و لرزانیم و چون اولیایے توبہ این اطلاقات سبقت
نمودہ اند امیدوار عفویم - رَبَّنَا اِنَّا اَخِیْنَا نَا اِنَّ لَیْسَ بَیْنَکَا
اَوْ اَخْطَا نَا - الح

تعالیٰ وجود مطلق است و حقائق ممکنات شیونیات و تعینات اوست
 پس واجب ممکن نہ می تواند شد۔ و ممکن واجب نہ می تواند شد۔ و مطلق را
 وجوب لازم است و متعین را امکان۔ و محال است کہ مطلق عین متعین
 گردد و بجای کہ اصلاً تغایر نہ ماند و اطلاق مطلق باطل شود و نیز
 محال است کہ متعین عین مطلق گردد و بطلان تغایر۔ زیرا کہ تعین
 از متعین باطل و زائل نہ می شود اصلاً در واقع۔ اگر چه زائل می شود
 در شہود۔ چنان چہ چون سالک در مرتبہ فنا فی اللہ می رسد۔ تعین
 مشہود و کس نہ می باشد و او غافل از تعین خود می شود۔ و اما از واقع
 تعین مرتفع نہ می شود۔

و نیز ظاہر شد کہ حق سبحانہ در کمال اسمائی غنی از عالم نیست
 اگر چه در کمال ذاتی خود مستغنی است۔

(بقیہ حاشیہ ۵) و آن چہ آن جناب قدس سرہ در مکتوب اول از دفتر دوم
 نوشته اند کہ تحقیق این مسجوت کما ینبغی در مکتوبی کہ بہ نام فرزندی اعظمی مرحومی در
 بیان حقیقت وجود و تحقیق ماہیات ممکنات نوشته است۔ طلب فرمایند
 این مکتوب ۲۳۴ است از دفتر اول۔ ہر کہ خواهد بہ آن مراجعہ فرماید۔
 ۵ حضرت مجدد در مکتوب ۲۶۶ از دفتر اول تحریری فرمایند: "اوتعالیٰ غنی
 مطلق است ہم در ذات، ہم در صفات، ہم در افعال و در بیچ امرے بہ بیچ چیز
 محتاج نہ بود۔ چنانچہ در وجود محتاج نیست۔ در ظہور نیز محتاج نہ۔ و آن چہ از

حق منزہ و مشتبہ است | و نیز ظاہر شد کہ او سبحانہ و تعالیٰ منزہ
 است در مرتبہ ذات و اوست سبحانہ
 مشتبہ در مظاہر پس اوست جامع میان تشبہ و تنزیہ۔ و غیبت

و بقیہ حاشیہ (۱۵) عبارات بعض صوفیہ مفہوم می شود کہ او تعالیٰ در ظہور کمالات
 اسمائی و صفائی بہ ما محتاج است پس سخن بر فقیر بسیار گران است۔ نمی داند
 کہ مقصود از آفرینش ایشان حصول کمالات است مرا ایشان را نہ کمالی
 کہ عاید بہ جناب قدس او تعالیٰ و تقدس۔ کریمہ۔ و مَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ
 الْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ۔ ای۔ لِيَعْبُدُونِ۔ مؤید این معنی است۔
 پس مقصود از خلقت جن و انس حصول معرفت ایشان بود کہ کمال ایشان
 است نہ امری کہ عاید بہ جناب حق سبحانہ۔ و آنچه در حدیث قدسی واقع
 شدہ است فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِأَعْرِفَهُ۔ مراد از آن جانیز معرفت ایشان
 است نہ آن کہ من معروف شوم و بہ توسط معرفت ایشان کمالی حاصل تمام
 تعالیٰ اللہ عن ذلک عَلَوْا كَبِيرًا۔

این عاجز گوید کہ حضرت ایشان قدس سرچہ کلام جمیل نوشته اند۔
 حق تعالیٰ اجل شانہ می فرماید: يٰمُنُوْنَ عَلَيْكَ اَنْ اَسْأَلُوْا قُلْ لَا
 تَمُنُوْا عَلَيَّ اَسْأَلُكُمْ بِاللّٰهِ يٰمُنُوْا عَلَيْكُمْ اَنْ اَعْدَاكُمْ
 لِاِيْمَانِ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِيْنَ۔ یعنی منت می نهند بر تو اے محمد
 بہ این کہ ایشان اسلام آوردند۔ بگو۔ منت منہید بر من بہ اسلام آوردن

منزہ محض بہ وجہی کہ قابل اوصاف تشبیہ نہ باشد اصلاً۔ چنانچہ اشعر یہ
 می گویند۔ چہ تنزیہ بہ این وجہ تفسیر است۔ و نسبت مشبہ محض چنانچہ
 بحکمہ می گویند۔ چہ این تشبیہ تحدید است واللہ تعالیٰ منزہ است

(بقیہ حاشیہ ۱۵) خود بلکہ اللہ می نہد منت بر شما بہ آن کہ ہدایت کرو شمارا
 یہ سوے ایمان اگر ہستید شایان است گویان۔ کسانے کہ ایمان آور دندو
 بزل جان و مال کردہ خورمت دیں کردند منتی بر خدا و رسول وے نہ
 نہادہ اند بلکہ در ادای حق بندگی سعی کردہ اند۔ منت پروردگار را ہست
 کہ ایشان را توفیق دادہ و ابواب سعادت بر ایشان کشادہ
 منت مہنہ کہ خورمت سلطان تمی کنی بہ منت شناس ازو کہ بہ خدمت گزار
 بندگان را اگر معرفت پروردگار حاصل شدہ از تہ جہالت بہ گلزار معرفت
 رسیدہ اند حق تعالیٰ را بیچ فضلے و کمالے حاصل نہ شدہ با کہ فضل پروردگار را
 است کہ بندگان را معرفت خود عنایت کردہ۔

حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی در مکتوب ۲۷۲ از دفتر اول نسبت
 بہ حضرت نقشبند نوشته اند "من بہ این ایک سخن مرید حضرت خواجہ ام و حلقہ
 بہ گوش ایشان" این عاجز گرد کہ من بہ این بیجاں حضرت ایشان گویدہ
 ایشانم و حلقہ غلامی بہ گوش نہادہ ام۔ از اولیای امت شاید کسی مثل این
 گفتہ باشد۔ جزاہ اللہ عن الاسلام و المسلمین خیر
 حضرت ایشان قاس سرہ در مکتوب ۹۸ از دفتر دوم نوشته اند۔

از ہر تقیید و تحدید۔ وادسجانه مشبہ است در عین تنزیہ کہ اوست با تنزیہ خود در
مظاہرہ و منزہ است در عین تشبیہ چہ اعیان ہالک اند و اوست
موجود پس مشبہ بہ چہ چیز باشد۔

رابقیہ عاشیہ (۵) مکن ہر چہ دارد مستفا و از حضرت و خوب است۔ تعالیٰ و
تقدس۔ از غانہ پنہ خود چیز نیآورده است اورا بے ملاحظہ ظلیت موجود
خارجی گفتن امر دشوار است۔ و شریک ساختن است با او تعالیٰ در اخص
اوصاف با و آری تعالیٰ اللہ عن ذلک علوا کبیرا۔ و این فقیر در بعضی
مکاتیب و رسائل خود کہ عالم را مہجور خارجی گفته است آں را نیز بہ این
بیان رایت باید داشت۔ و بر اعتبار ظلیت کل باید نمود و وجود را کہ
متکلمین مترادف ثبوت و تحقق گفته اند بہ اعتبار معنی لغوی خواهد بود۔
و الا وجود کجاہ ثبوت کجاہ۔ وجود را حجم غمیز از باب کشف و شہود و از اہل
نظر و استدلال عین حقیقت و اہل تعالیٰ گفته اند و ثبوت از معقولات
ثانویہ است شدتان مابینہما فائدہ چنانچہ وجود مبدأ ہر
خیر و کمال است و منشا ہر سن و جمال۔ عدم کہ مقابل اوست ہر آیینہ مبدأ
ہر شر و نقص بود و منشا ہر فحش و فساد۔ اگر وبال اوست از و ناشی است و
اگر ضلال است ہم از و پیدا مع ذلک ہنر یا نیز دروے مودع است و
خوبیہا ہم دروے کنون در مقابل وجود خود را نیست مطلق ساختن و لاشی
محض گردانیدن از خوبہائے اوست و نیز خود را وقایہ وجود ساختن و

تاویلات اشعریه | و در قرآن مجید نصوص و آلہ بر تشبیه اکثر انداز
نصوص و آلہ بر تنزیہ و اشعریه دریں نصوص

کمر بر تاویل بسته اند و نفس تنزیہ را بر آن قرینہ گردانیده اند۔

ابن عربی فرموده | و شیخ اکبر حضرت محی الدین ابن عربی قدس سره
فرموده اند کہ مثل ایشان مثل کسی است

کہ ایمان آورد بہ بعض و کفر کند بہ بعض۔ و نیز می گویند کہ عقل الصاف
او سجانہ بہ اوصاف تشبیه محال می داند۔ پس
عقل قرینہ است بر تاویل نصوص تشبیه۔ و شیخ اکبر می فرماید کہ عقل حکم
محاکند بہ ثبوت رسالت رسل و صدق ایشان در اخبار بہ سبب دلالت
معجزه و رسل کرام خبر داده اند بہ ثبوت صفات تشبیه پس می باید کہ
این اخبارات نیز صادق باشد۔ پس بہ ثبوت تشبیه لازم می آید بر عقل
باز ابار آوردن از احکام نصوص تشبیه از اعلاط عقل است پس اعتماد
بر آن نہ شاید۔

(بقیہ حاشیہ اللہ) شرورها و نفاقها را بہ خود گرفتار ہم از ہنر ہائے
خوب دوست و نیز مرآت وجود گشتن۔ از اجمال بتفصیل آوردن از صفات
مستحسنہ از ست۔ بالجمله خدمت گار یہائے وجود از ہر پاست و حسن و
جمال و کمال سر وجود را از شر و نفاق او ہرود است۔ استفنائے وجود از
افتقار دوست و عز وجود از ذل او، و عظمت و کبریائی ہر وجود را

بیان تشبیه و تنزیه | شیخ اکبر قدس سره در بیان تشبیه و تنزیه می فرماید - ه

فَإِنْ قُلْتَ بِالْتَّنْزِيهِ كُنْتَ مُقَيِّدًا : وَإِنْ قُلْتَ بِالتَّشْبِيهِ كُنْتَ مُخَلِّدًا
یعنی پس اگر گویی به تنزیه فقط شوی قید کننده مرا اللہ را در غیب -
یعنی منکر ظهور و سعی شوی با وجود آن که اللہ تعالیٰ خود را وصف کرده

بقیه حاشیه ۱۵) به واسطه اسفل و دنارت اوسرت و شرافت وجود از
خاست او پیدا است خواجگی وجود از بندگی او پیدا است ه
منم کاستاد را استاد کردم : علامم خواجہ را آزاد کردم

۱۲ حضرت مجدد قدس سره در رساله معارف لدنیه در معرفت بیستم تحریری فرماید
« تشبیه که بعد از تنزیه ظاهری شود عبارت از انکشاف عین ثابت
است و آن چه جمع می شود از تشبیه و تنزیه ہمیں تشبیه است که از مرتبه جمع
است و تشبیه که پیش از ظهور تنزیه است و از مرتبه فرق است در وقت
ظهور تنزیه محو و متلاشی می گردد و تا بجمع شدن به او نه دارد و معنی جمع میان
تشبیه و تنزیه آن است که متعلق ادراک بسیط که همان تنزیه است -
بعد از تنزل در پرده صفات الہیہ که عین ثابتہ مشتمل بر آن است تشبیه
گشته در علم می آید و متعلق ادراک مرکب می گردد پس مقام تکمیل ہمیں
جمع بین التشبیه و التنزیه باشد زیرا که صاحب تنزیه فقط قادر نسبت
بر احضار ذات در مدبر که چه علم ذات نمی باشد مگر در پرده صفات الہیہ

است بہ بودن و کے ظاہر۔ و اگر تو می گوئی بہ تشبیہ چنانچہ مجسمہ می گویند
اللہ تعالیٰ اسم و مشبہ است پس می شوی حد کنندہ مر اللہ تعالیٰ را
با وجود کے کہ اللہ تعالیٰ حد نہ دارد و بازی فراید۔ ۵

رابعہ حاشیہ ۵: کہ عین ثابتہ مشتمل بر آن است۔ و عین ثابتہ برو منکشف
نہ شدہ۔ پس کسی کہ علم بہ مطلوب نہ دارد غیر را چہ گونه بہ آن اعلام نماید۔ و
مطلوب حقیقی را در پرده صفات کونیہ نہ می توان دانست کہ طاقت مراتبت
آن نہ دارد لا یجمل عطاء المملک الا مطایا ۵
و در معرفت ہستم نوشتہ اند: فعل و صفت حق سبحانہ و تعالیٰ چوں ذات
او تعالیٰ یگانہ است کہ اصلاً گنجائش کثرت نہ دارد۔ غایۃ مافی الباب چوں
ذات او تعالیٰ و تقدس بہ امور متکثرہ متمایزہ تعلق پیدا کرد فعل و صفت او
نیز تعلق پیدا کردند۔ چہ اینہا در خارج عین ذات اند۔ پس ہمچنان کہ ذات
بہ واسطہ تعلق بہ اشیاء متعددہ، ذوات می نماید فعل و صفت او نیز بہ
واسطہ تعلق، متعددہ و متکثرہ می نماید، مثلاً فعل حق سبحانہ و تعالیٰ از ازل
تا ابد یک فعل است و ما اہر نا الا واحداً کلمہ بالبصر۔ لیکن
چوں متعلق این فعل اشیائے متعددہ است آن فعل نیز متعدد و ہمچنان
و چنان کہ ذات جامع جمیع اشیاء است فعل و صفت او نیز جامع اشیاء اند
کما ہر۔ پس ہماں یک فعل در جائے بہ صورت اشیاء ظہور می کند۔
و در جائے بہ رنگ امانت می برآید و در محلے ہماں فعل را انعام و

وَإِنْ قُلْتُمْ بِالْأَهْرِ بَيْنَ كُنْتُمْ مُسَدِّدًا بِ: وَكُنْتُمْ إِمَامًا فِي الْمَعَارِفِ سَيِّدًا
 یعنی اگر قائل شوی برپسرد و از تنزیه و تشبیه یعنی به بودن حق سبحانه
 منزله در علمین تشبیه و مشبه در علمین تنزیه - شوی مسرد در معرفت

(بقیه حاشیه ۱۲) واکرام می گویند - و در محل دیگر ایلام و اسقام می نامند و
 همچنین کلام که صفت اوست سبحانه به یگانه است و از ازل تا ابد به همان یک سخن
 متکلم است - چه خرس و سکوت برآل حضرت عمل ذکره بمانز نیست و همان
 یک کلام به واسطه تعلق به محال مختلفه کلمات متعدده و صیغ متباینه می نمایند -
 گاهی آن را امر می گویند و گاهی نهی و گاهی اسم می خوانند و گاهی حرف ، و علی
 هذا القیاس - الخ -

و جناب ایشان در مکتوب ۲۴۲ از دفتر اول می نویسند و بعضی از جامعان
 تنزیه و تشبیه گویند که ایمان به تنزیه همه مؤمنان را حاصل است و عارف آن
 است که ایمان به تشبیه بان جمع کند و خلق را ظهور و القاب بنید - و کثرت را
 کسوت و حدت و اند و صانع را در کتب مطالعه کند - با جمله توجیه تنزیه
 صرف نزد ایشان نقص است و شهود و هرت بے ملاحظه کثرت عیب -
 اس جماعه متوجهان احدیت صرف را بے ملاحظه کثرت تحدید می دانند
 و تقبیدی انکارند - سُبْحَانَ اللَّهِ وَبِحَمْدِهِ - دعوت انبیاء
 علیهم الصلوات والتسلیمات به تنزیه صرف است - و کتب سماوی
 ناطق به ایمان تنزیهی است - انبیاء علیهم الصلوات والتسلیمات

یعنی پس کسی که یگوید به اشفاع یعنی شافع بودن و نبود یعنی وجود است
متبروه سباین اند حق را وجود علیحدہ و ممکن را وجود علیحدہ پس

بقیہ حاشیہ (۱) وجود از ما سہوا است یہ ابلغ و جہ نہ نفی اصل وجود -
پندان کہ فرمودہ - لَا صَلَاةَ إِلَّا بِفَاتِحَةِ الْكِتَابِ - و فرمودہ - لَا اِيْمَانَ
بِغَيْرِهَا اَمَّا نَعْلَمُ - و امثال آن در کتاب و سنت بسیار است - این
توجیہ نہ تاویل تصور است چنان کہ گمان برده اند بلکہ حمل تصور است بر
کمال بلاغت - الخ -

و در ہمیں مکتوب فیما بعد نوشته اند ۲ دفع دو یعنی کہ شرک طریقت است
یہ توجیہ شہودی حاصل می شود و توحید وجودی در ال مؤمن بیچ در کار نیست
باید کہ شہود ساکاء و ملووظ او غیر از یک ذات مقدس امر دیگر نہ بود تا ذات
متعلق شود و شرک طریقت مندرج گردد - در روز کہ آفتاب راتنہای بینند
و ستارہا را نہ می بینند دفع دو یعنی حاصل است ہر چہ ہزار ال از ستارہا
در روز موجود بود نہ مہم و آن است کہ یک آفتاب شہود بود و ستارہا
معلوم باشند یا موجود - بلکہ گوئیم کہ کمال فنادران صورت است کہ اشیا موجود
باشند و ساک از کمال گرفتاری کہ بہ مطلوب حقیقی دارد بہ بیچ چیز التفات نہ
نماید بلکہ بیچ چیز را مشاہدہ نہ کند و بیچ چیز در دیدہ بصیرت آونہ در آید - و اگر
اشیا موجود نہ باشند، فنا از کہ تحقق شود - دفاعی از کہ بود - و کرا فراموش
سازد -

او مشرک است و شریک اللہ تعالیٰ را گردانید۔ و این شرک خفی است۔ و
کسے کہ بگوید بہ واحد بودن و فرد بودن وجود۔ کہ وجود نفس ذات حق است

دبقیہ فاشیہ ۱۵) اول کسے کہ تصریح بہ توحید و جودی کردہ است شیخ محی الدین
ابن العربی است۔ عبارات مشائخ ما تقدم ہر چند از توحید و اتحاد خبر می دہد۔
آقا قابل حمل اند بر توحید شہودی۔ چہ ہر گاہ غیر حق را جل شانہ نہ بینند۔
بعضے گویند۔ لیس فی جبتی سوی اللہ۔ بعضے ندائے سبحانی۔ زند
و بعضے لیس فی الدار غیرہ۔ و یاسا ندادرد ہند۔ این ہمہ گلبہا است
کہ از شاخ یک پتی می شکفد۔ بیچ کلام را دلالت بر وحدت وجود نیست۔
و بعد قلیل نوشتہ اند: حضرت خواجہ نقشبندی فرماید۔ ہر چہ دیدہ شد
و شنیدہ شد و دانستہ شد آن ہمہ غیر است۔ بہ حقیقت کلمہ لانی باید کرد۔
پس شہود و وحدت در کثرت نیز شایان نفی گشت۔ و ہر چہ شایان نفی است
از ان جناب قدس منہ تخی است۔ این کلام حضرت خواجہ مرا ازین شہود بر آورده
است و از گرفتاریہائے مشاہیرہ و معاینہ نجات بخشیدہ و رخت را از علم بہرہ
کشید و از معرفت بہ حیرت برودہ۔ جزا کا اللہ سبحانہ معنی خیر الجزاء۔
من بہ این یک سخن مرید حضرت خواجہ ام۔ و حلقہ بہ گوش ایشان۔ و الحق از
اولیا کم کسے بہ مثل ابن ہبارت تکلم نمودہ است۔ و جمیع مشاہرات و مواینات
را برین نہج نفی ساختہ۔ درین مقام حقیقت این سخن ایشان کہ فرمودہ اند۔
معرفت خدا بہ ہمارا لدین حرام اگر ابدائے او انتہائے بایزید نہ باشد۔ باید

و واحد است و کثرت مظاهر او مبتدائی و حدت نیست پس همت آن
شخص موحد -

بازی فرماید :

فَايَاكَ وَالشَّيْبَةَ اِنْ كُنْتَ تَانِيًا يَا وَيَاكَ وَالْاَنْبِيَاءَ اِنْ كُنْتَ مَهْمًا
لفظ ثانی یا صیغه اسم فاعل بمعنی ثنا کننده و یا بمعنی دومی است

راشیه حاشیه ۱۲۵) هست چه بایزید با آن بزرگی از شهود و مشاهده نه گزشت
است روز تنگنای سبحانی قدم بیرون نه زده - به خلاف حضرت خواجه
که به یک کلمه لا نفی جمیع مشاهدات او فرموده اند و همه را غیر حق ساخته - جعل
سُلْطَانًا ذَا سَنَرِيَةٍ او نزد خواجگه تشبیه است، و بے چون او چون، و کمال او
نقص پس ناچار انتهای او که از تشبیه نه گزشت است ابتداء خواجگه
باشد - چه برایت از تشبیه است و نهایت به تنزیه - مگر بایزید را در آخر
حال برین نقص اطلاع بخشیدند که نزدیک به احتضار می گفت - مَا ذَكَرْتُكَ
إِلَّا عَنْ غَفْلَةٍ وَمَا خَدَمْتُكَ إِلَّا عَنْ فَتْرَةٍ حضور سابق را غفلت
دانست که حضور او نه بود بلکه حضور ظلی بود از ظلال و ظهوری بود از ظهورات
پس ناچار از دماغل باشد - حَلَّ سُلْطَانًا فِي مَا رَأَى الْوَرَاءَ
است - الخ

۱۲۵ قوله ثنا کننده - کذا فی الاصل، و فی اللسان - و اتنی علیه خیراً و الاسم الثناء
وقال ابن اعرابي يقال اتنى اذا قال خيراً او شرّاً و اتنى اذا اغتاب -

ج ۱۸ ص ۱۳۲

یعنی باز دار نفس خود را از تشبیه مفرد اگر هستی تو ثنا کنند و یا اگر هستی
 تو دوم حق در وجود یعنی قائل تشبیه به این طریق مشکوک خود را یک موجود
 دانی و حق را موجود دوم باین از خود و مشبه با که با پر قابل تشبیه شوی در
 منظر مشبه و باز دار نفس خود را از تنزیه اگر باشی تو مفرد یعنی جدا کننده
 مر تنزیه را از تشبیه و بالجمله باید که قایل شوی به تشبیه در عین تنزیه و به
 تنزیه در عین تشبیه - باز می فرماید -

فَمَا أَنْتَ هُوَ بَلْ أَنْتَ هُوَ وَتَدْرَأَنِي ۖ عَيْنِ الْأُمُورِ مَسْرُحًا وَمَقِيدًا
 یعنی پس نیستی تو عین آن حق - چه حق وجود مطلق است و تو مقید و
 متعین هستی - متعین چه گونه عین مطلق باشد - بلکه تو عین حق هستی به
 حسب حقیقت که حق متعین شده است در تو - و می بینی حق را در عین
 موجودات سرح - خلاص از قید تعین - و مقید به قید تعین - یعنی ظاهر
 درین متعین - فَلَا مَوْجُودَ وَلَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ -

مثنوی | مولوی جلال الدین رومی قدس سره می فرماید :-

نام مصور را مصور گفتند   باطل آمدی ز صورت رستنت
 نام مصور با مصور پیش اوست   کو سیمه مغز است بیرون بشد ز پوست
 یعنی اللہ تعالی را نام مصور و بی صورت گفتن تو یعنی منسزه
 گفتن تو باطل آمد بچنین مصور دزدی صورت گفتن باطل آمد
 بی خلاص شدن از صورت و نسبت این گفتن تو از صورت خلاص
 شدن - یعنی تنزیه محبوب قول باطل است که این تنزیه نیست

حقیقتہً بلکہ تشبیہ بہ مجردات و تقییدات است۔ بہ بودن و کے بر صورت و تعین مجردات از مرکب با این مرا جسم را در وجود۔ و ہمچنین تشبیہ محبوب قوا باطل است کہ تقیید است بہ وجود در تعین اجسام۔ نامصنوع یا مصنوع یعنی منزہ و مشہد گفتن پیش آن کس است کہ ہمہ مغز است کہ بہر دان شدہ است۔ از پوست۔ یعنی فانی فی اللہ گشتہ و باقی بہ بقائے حق شدہ و حقیقت امور بروے مکشوف گشتہ۔ او تنزیہ می گوید در عین تشبیہ، و تشبیہ می گوید در عین تنزیہ چنانچہ در ابیات سابقہ فرمودہ اند۔

از توایے بے نقش با چندین صور : ہم مشبہ ہم منزہ خیرہ سر

و منکران از متکلمین و فلاسفہ

گا ہے ابطال آن بہ این وجہ

مخالفت توحید و جودی

می کنند کہ آن پہ گفتمہ شدہ است مخالف عقل است و بدیہتہ عقل حکم می کند بہ استحالت ظہور واحد در کثیر۔ پس وحدت وجود راست نہ می شود۔

و جواب آن این است کہ بے عقل متوسط کہ متراض است

بہ کسب علوم بہ استدلال عقلیہ، وحدت وجود و ظہور واحد را در کثیر محال می داند لیکن حکم این عقل اعتبار نہ دارد و استدلال این عقل خالی از اغالیط نیست۔ مثنوی۔

پائے استدلالهاں چوبین بود پائے چوبین تخت بے تکمین بود

و اگر عقل حقیقت واقعی همه امور از استدلال خود یافته حاجت
 سوئے ارسال رسل و انبیاء شدی. و چون حاجت بعثت رسل
 و انبیاء شد معلوم شد که عقل استدلالی قاصر است از ادراک اسرار
 الهیة پس حکم عقل استدلالی لایق تعویل و اعتماد نیست و این حکم
 بدانست که عقل نیست. بلکه حکم و هم از غلبه اضلال شیطان است
 که او حکم باطل را بدی می نماید لهذا عقل استدلالی مشوش است
 درین حکم. گاهی به بطلان ظهور واحد در کثیر حکم می کند و گاهی تجویز
 آن می کند. نه می بینی که این عقل حکم می کند به وجود ایهیت واحد که
 آن را کلی طبیعی می نامند و را اشخاص کثیر پس کجا ماند بدایت استحال
 ظهور واحد در کثیر. و اما عقل کامل که منور به نور الهی است و تابع
 رسل کرام است و ایمان به آنچه اخبار کردند رسل. آورده است. بے
 تاویل علوم را از مشکلات رسل و انبیاء و به کشف صحیح معارضه کتابا
 و سنت می گیرد و این عقل واجب الاتباع است و این عقل ظهور
 واحد را در کثیر مجال نمی داند بلکه او مشاهدۀ این ظهور می کند و این را
 ثابت و واقع می داند.

انکار متکلمین | و منکر آن از متکلمان خاصتہ می گویند

لکن خاصتہ یعنی این حکم خاصتہ از متکلمان است. فلاسفه را در آن شرکت
 نیست. به خلاف حکم سابق که متکلمان و فلاسفه در آن شریک بودند. ۱۲ مؤلف

در ابطال - کہ وحدت وجود و ظهور حق در کثرت ممکنات مخالف شریعت غرّاً
است و شریعت بہ ابطال ان آن حکم می کند -

۵۱۱ حضرت مجدد قدس سرہ در مکتوب ۲۹۱ از دفتر اول نوشتہ اند: منشأ
توحید وجودی جمع را کثرت، مہارت است مراقبات توحید است و تعقل معنی
کلمہ طیبہ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ - بہ - لَا هُوَ جُودٌ إِلَّا اللَّهُ - ظهور این
قسم توحید بعد از تخیل و تامل و تخیل بہ واسطہ استیلائے سلطان خیال است
کہ از کثرت مزا اولت معنی توحید این معرفت در تخیل نقش بستہ است و
چون بہ تخیل جامع محمول است بہ آمیزہ مخلول است - صاحب این توحید
از ارباب احوال نیست - چہ ارباب احوال ارباب قلوب ہاند - او از مقام
قلب درین وقت خبر نہ دارد، علمی پیش نیست (یعنی این توحید علمی است
لا غیر) لیکن علم را درجات است بعضیہا فوق بعضی - چہ دیگر انشا توحید
وجودی انجذاب و محبت قافی است کہ ابتداء بہ ادکار و مراقبات خالی از تخیل
معنی توحید است اشتغال نمودہ اند بہ جد و جہد یا بہ مجرد سابقہ عنایت
بہ مقام قلب رسیدہ اند و جذبے پیدا کردہ اند و این مقام اگر بر ایشان
جمال توحید وجودی ظاہر شود سبب آن غلبہ محبت محبوب خواهد بود
کہ ماسوائے محبوب را از نظرشان مختلفی ساختم است و مستور گردانیدہ و
چون ماسوائے محبوب را نہ می بینند و نہ می یابند لاجراً جز محبوب را موجود
نہ می دانند - این قسم توحید از احوال است و از علت تخیل و شائبہ توہم

و جوایش آن است که شریعت آن نیست که مسکلمان از آرائے
خود استخراج کرده اند۔ مسئلہ وحدت الوجود اگر مخالف این آراء باشد
پس ہتر نہ می دارد۔ بلکہ شریعت آن است کہ اللہ تعالیٰ خبر داده است

(بقیہ حاشیہ ۵۱) پاک و مبرّاء۔ و اگر این جماعہ از باب قلوب را از ہماں
مقام بہ عالم باز گردانند، محبوب خود را در ہر ذرّہ از ذرات عالم مشاہدہ
می نمایند و موجودات را سرّ ایا و مجالی حسن و جمال محبوب می دانند۔ اگر بہ محض
فضل خداوندی جلّ شانہ از مقام قلب بر آمدہ متوجہ جناب قدس تعالیٰ
قلب گردند۔ این معرفت تو حیدی کہ در مقام قلب پیدا شدہ بود و بہ
زوال می آرد۔ ہر چند در معارج عروج صعود نمایند خود را بہ این معرفت
بے مناسب ترمی یابند۔ جمعے از این ہا تا بہ حدّ انکار و طعن می رسند۔ بر
از باب آن معرفت مثل رکن الدین ابوالمکارم شیخ علامہ الاولیٰ سمانی و بعضی دیگر
را بعد از زوال این معرفت بہ نفی و اثبات آن کار سے نہ می ماند۔ کاتب این
سطور از انکار از باب این معرفت تمناشی می نماید۔ و از طعن ایشان خود
را دور می دارد و انکار و طعن را وقتے مجال باشد کہ از باب آن حال را
در ظہور آن حال قصدے و اختیارے باشد۔ بے ارادہ ایشان این
معنی را ایشان ظاہر شدہ است۔ ایشان مغلوب آن حال ماند۔
پس ہر آئینہ معذور باشند۔ وَلَا سَرَّ وَلَا نَجْوَىٰ عَلَی الْغَیْبِ
الْمَعْتَدِ وَ سَاءَ الْحَزَنُ۔

بر لسان محمد صلی اللہ علیہ وآلہ واصحابہ وسلم۔ وآن کتاب و سنت است
واین وحدت وجود و ظهور واحد در کثیر مخالف کتاب و سنت نیست۔ و
نیست مخالف مگر تاویلات متکلمان را که مر کتاب و سنت راست۔

وسید الطائفه جنید بغدادی قدس سره فرموده اند که علمنا هذا
مقیداً بالکتاب والسنته۔ یعنی علم ما که قوم صوفیہ ایم۔ این که از
کشف حاصل است، مقید است به کتاب و سنت۔ و کتاب و سنت
مؤید اوست۔ و تائید کتاب و سنت ظاہر است۔ ازان جمله کلمه توحید
است۔ لا اله الا الله۔ چه معنی تبادله بلا تاویل آن است۔ کہ هیچ
الہی موجود نیست مگر اللہ۔ پس ازان لازم کہ ہر چیز کہ الہ است عین
اللہ است۔ و الہ عبارت از معبود است و معبود در لغت عبارت
است از آنکہ پیش وے کسی متذلل شود۔ و نیست موجودے کہ پیش
وے موجود آخر متذلل نیست۔ پس لازم آمد کہ ہر موجود عین اللہ
باشد بہ حسب حقیقت۔ پس معبود در ہر الہ در حقیقت اللہ است۔
کہ در وے ظاہر است اگرچہ عابد از راہ حماقت نہ داند۔

و متکلمان در کلمه توحید تاویل می کنند بہ این وجہ کہ نیست الہ
حق کہ شرع اجازت داده باشد بہ عبادت آن موجود مگر اللہ۔ پس
اگر الہ باطل کہ شرع اجازت بہ عبادت آن نہ داده است موجود باشد
مضائقہ نہ دارد۔ و نہ ہمیدہ اند کہ این تاویل بعید محض است۔
عبارت ہر آن دلالت نہ دارد و خصوص در بڈ و خطاب۔

مکالمه با کفار قریش

و نیز چون سید عالم صلوات اللہ وسلامہ
علیه وآله و اصحابه فرمود به کفار قریش

که یک کلمه است که اگر شما بیان به صدق بگویند مالک عرب و عجم می شوید
پس ابو جهل گفت - آیا کلمه واحده است حضرت سید عالم صلی اللہ علیہ
وآله و اصحابه وسلم فرمودند - بله کلمه واحده است - پس ابو جهل و دیگر
حاضران از کفار قریش گفتند - کلمه واحده را قبول می کنیم بلکه ده کلمه
را - پس حضرت سید عالم صلی اللہ علیہ و آله و اصحابه وسلم فرمودند - بگویند
لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ - پس کفار بنکورین مستنفر شدند و در تعجب ماندند -
و گفتند که کیف بوسع الخلق الله واحد - یعنی چه گونه وسعت خواهد کرد
خلق را یک اله - خلق کثیر است و اله واحد - و واحد وسعت نمی کند
که تعینات کثیره در وے حاصل شوند - و نیز گفتند اجعل الالهة
إلهاً واحداً إن هَذَا الشَّيْءُ عَجَابٌ - یعنی آیا گروانیده است
محمد صلی اللہ علیہ و آله و اصحابه وسلم آلهه کثیره را اله واحد و این شی
عجیب است - و بعضی از کافران گفتند - مَا سَمِعْنَا بِهَذَا فِي
الْمَلَّةِ الْآخِرَةِ - یعنی نه شنیدیم مایان این که آلهه کثیره اله واحد
باشد در ملت دیگر - پس باید نگرید درین قضیه به عین الصاف که
مخاطبان از کلمه توحید همس فهمیده اند که آلهه کثیره علیین اللہ اند و در
تعجب ماندند - و اگر در فهم ایشان می آمد که اله حق علیین اللہ است
نه اله باطل پس تعجب چه گونه از آنها صادر می شد - مخاطبان اهل

لسان بودند۔ ہر چہ فہمیدند معنی لفظ ہمون است۔ و حضرت سید عالم
صلی اللہ علیہ وآلہ واصحابہ وسلم انکاراں فہم نہ فرمودند کہ مراد از کلمہ
الہ حق است و ازین جعل آیت کثیرہ الہ واحد لازم نہ می آید۔ پس
معلوم شد کہ معنی کلمہ توحید نفی جنس الہ است مگر اللہ تعالیٰ۔

و نیز بہ روز قیامت وقتی کہ کافراں خواہند گفت بتاں و غیرہ
معبود ہائے خود را کہ مایاں اینہا را کہ من دون اللہ اند می پرستیدیم
آن معبودان خواہند گفت۔ ایشان کاذب اند درین قول۔ پس حکم بہ
کذب ایشان نیست مگر بہ جهت آن کہ این عبادت و پرستیدن در
حقیقت عبادت حق بود کہ در محلی و تعیین ظاہر بود۔ و عبادت این
متعین نہ بود۔ پس قول این کافراں کہ مایاں این متعینات را کہ سو
اللہ اند می پرستیدیم کذب و بہتان است۔

ظہور واحد در تعینات کثیرہ | و از آنچه کہ گفتہ شد معلوم شد
کہ ظہور حق واحد در تعینات
و منظر کثیرہ عین شریعت است۔ حاشا کہ مخالف شریعت باشد
در سل صلوات اللہ علیہم از لوح ۴ و شعیب و صالح ۴ و ہود و عورت
نہ کردند مگر بہ سوائے اللہ کہ ظاہر در منظر است چنان کہ اللہ تعالیٰ
حکایت می فرماید۔ کہ این رسل بہ قوم ہائے خود گفتہ اند۔
اعبدوا اللہ ما لکم من الہ غیرہ۔ یعنی عبادت کنید اللہ را۔
نیست الہی مر شمارا غیر دے۔ یعنی ہر الہ کہ شما یان او بہتیت دران

گمان می کنید عین و کس است و همیوں معبود است در هر محلی و در هر
تعیین پس این متعینات را بگزاید و عبادت آن کس بکنید که ظاہر
است در آن متعینات و آن اللہ است و عبادت منظر مدارید -

فاین آیت نص است کہ بیچ الہی غیر وے نیست - و متکلمان
بر تاویل خود مکر بہتہ گویند کہ مراد از الہ حق است کہ در شروع
عبادت آل ممنوع نیست - و نہ فہمیدند کہ ازین قول لازم می آید -
کہ ہر رسل صلوات اللہ علیہم وراؤال خطاب بہ کلام مہوول کنند
و بیچ یکے از ایشان گاہے کلام سرتک در مطلب نہ فرمایند - و این
را جابزہ می دارد مگر مؤوف العقل، و این ظاہر است و لیکن
لَمْ يَجْعَلِ اللَّهُ لَهُ نُورًا فَمَا لَهُ مِن نُّورٍ -

و غیر اللہ فرمودہ وَ هُوَ اللَّهُ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ - یعنی
ہمیں اللہ در آسمانہا و زمین است و این آیت نص است در آن کہ
اللہ تعالیٰ ظاہر است در سماوات و ارض و در ہر منظر و متکلمان بخش
تاویل می رانند و می گویند کہ لفظ اللہ در آیت بہ معنی معبود است -
یعنی او سبت عبادت کردہ شدہ در سماوات و ارض - و نہ فہمیدند کہ
لفظ اللہ علم ذات واجب الوجود است - و اطلاق در غیر معنی وے روا
نیست - و باوجود این چون کہ معنی آل باشد کہ او سبت معبود در
سماوات و ارض - پس لازم آید کہ ہر چہ معبود است در سماوات
و ارض عین اللہ باشد و این معنی مطلوب ما است - مگر آن کہ باز

معبود را مقید به عبادت شرعیّه نه کنند پس در این صورت کلام الهی از جمله الفاظ می گردد -

و نیز التّدی فرماید **صَوَّأَ الَّذِیْ فِی السَّمَاءِ إِلَهُ وَ فِی الْأَرْضِ إِلَهُ** یعنی آن التّدی آن کس است که در آسمان اله است و در ارض اله - و این آیت نص است در آن که التّدی تعالی عین هر الهی است که در آسمان و زمین اند - و متکلمان برناوین خود مکر بسته اند و التّفات به آن ته کرده اند -

و نیز التّدی تعالی می فرماید - **إِنَّ الَّذِیْنَ یُبَایِعُونَكَ إِنَّمَا یُبَایِعُونَ اللَّهَ یَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِیهِمْ** یعنی کسانی که بیعت تو کرده اند بیعت نه کردند مگر التّدی را پس معلوم شد که رسول صلی التّدی علیه و آله و اصحابه و سلم التّدی بود - و صحابه در وقت این بیعت مشاهد التّدی بودند - و رسول التّدی صلی التّدی علیه و آله و اصحابه و سلم که منظر و س است - تاکید فرمود التّدی تعالی این معنی را و فرمود که دست التّدی بر دست صحابه مبایعین است و آن جانه بود مگر دست رسول سید عالم بر دست آن مبایعین پس معلوم شد که رسول التّدی صلی التّدی علیه و آله و اصحابه و سلم عین التّدی بود در مشاهده صحابه مبایعین پس دست رسول التّدی صلی التّدی علیه و آله و اصحابه و سلم دست التّدی است در مشاهده -

و آیات و احادیث بسیار مؤید این معنی است که حق ظاهر است

تکلیف این آیات و احادیث را در حاشیه عملاً مطالعه نمایند -

درین منظر ہر ممکنہ لیکن ذکر آن مودی تطویر اسست لہذا ترک کردہ شد
 سوال :- اگر کسی کو یہ کہے توں میں اسوسا
عبادت مظاہر سری و غیر آن از موجودات مظاہر و مجالی
 حق اند و با حق اتحاد دارند پس عبادت اینہا مذموم و مستوع نہ باشد
 کہ این عبادت حق است ۔

پس می گویم در جواب کہ عبادت این مجالی و مظاہر بر دو گونه
 است ۔

یکی :- عبادت این متعین بما آتہ متعین ۔ پس این عبادت
 شرک است و ظلم عظیم است ۔ و انبیا و رسل برائے آن مبعوث اند
 کہ ازین شرک باز دارند ۔ و عابد این متعین بما آتہ کہ متعین است
 خواہ این متعین را باین حقیقت از انشداند از جہل خود ۔ یا از
 شیونات ^{کلیہ} و سے بداند ۔ لیکن در نسبت سے عبادت آن متعین خاص
 باشد ۔ و خواہ این متعین را الہ حقیقی داند ۔ و خواہ مقرب بہ موسے
 الہ حقیقی داند ۔ بہ ہر حال مشرک است و ظالم است بہ ظلم عظیم و
 مخلد فی النار است و معفو و مغفور نہ خواہد شد ۔

دیگر :- وجہ عبادت آن است کہ عبادت کنند اللہ را کہ ظاہر
 است درین مجالی ۔ چنان کہ سجدہ کند بہ موسے این متعینات

کلیہ بیان شیونات را در حاشیہ ^س مطالعہ نمایند ۔

لیکن مقصود و منوی او کے باشد سجدہ اللہ ظاہر نہ سجدہ مرظہ ممکن۔
 پس این منظر قید عبادت و کے تعالیٰ شدند پس باید دید کہ اگر
 شرع شریف قبلہ ساختن این محلی را تجویز کرده۔ چون کعبہ پس عبادت
 یہ این وجہ روا است بلکہ واجب۔ و اگر شرع اجازت نہ داده است۔
 چون عنم و غیر آن پس عبادت بہ این وجہ حرام است و مبعد است
 از حق و منشا ہدہ حق۔ و بس در آن این است کہ اگر چہ ظاہر حق
 واحد است در این محالی۔ ولیکن در ہر محلی تعیین است کہ در محلی
 دیگر نیست۔ و ہر تعیین خواص لازمیہ و عارضیہ دارد۔ پس از لوازم
 بعضی تعینات آن است کہ قبلہ عبادت باشد کہ عبادت حق ظاہر
 در آن کردہ آید و از لوازم بعضی آن است کہ قبلہ عبادت نہ ساخته شود
 و عبادت در آن نہ کردہ آید۔ و اگر کسی آن را قبلہ عبادت کند مستحق عذاب
 و طرد باشد۔ و همچنین تمام اعمال مکلف اگر چہ از شیونات حق اند لیکن
 از لوازم بعضی اعمال و تعیین آنها آن است کہ عامل بہ آن اعمال
 مستحق ثواب و رضائے حق و قرب الی اللہ باشد۔ و لوازم بعضی آخر و
 تعیین آنها آن کہ عامل بہ آن اعمال مستحق عذاب و غضب حق و بعد
 عن اللہ باشد و شریعت حقہ تفصیل آن بہ وجہ اتم بیان فرمودہ۔
 پس شرع را میزان در اعمال گرفتن ضروری و لازم است۔ و چون
 تفصیل خواص اعمال بہ وجہ مذکور بدون ابانت شرع ممکن نہ بود
 اللہ تعالیٰ از رحمت خود ایسالی رسل نمود تا نفع اعمال و ضرر

اعمال بیان فرمایند۔

و این کلام کہ گفته شده است در اشکالے بیان مقصود واقع
شده۔ الحال بازمی گروم بہ آنچه در صد بیان آل بودم۔

پس بدان کہ ذات اللہ سبحانہ وجود
مسئلہ وحدت الوجود

محصض است و معرّی است از
جميع اوصاف عارضیہ۔ و نیست در مرتبہ ذات خود موجود بہ معنی
ما قام بہ الوجود بلکہ او سبحانہ در مرتبہ ذات خود نفس وجود است و
موجود بنسبہ است نہ بہ عرض وجود کہ وصف انتزاعی است۔ و
نیست در مرتبہ ذات خود معدوم و این ظاہر است بلکہ او
واجب الوجود است در مرتبہ ذات خود کہ قابلیت عدم نہ دارد
و بہ جهت آن کہ خود وجود است و هیچ صفتی از صفات چون علم و
قدرت و خالقیت و رزاقیت و غیر آن در مرتبہ ذات نیست بلکہ
ذات او سبحانہ نفس وجود مطلق است و حاضر است ذات او نروا و۔
و او در این مرتبہ با کمال ذاتی خود است از وجوب و استغناء۔ و در
این مرتبہ غنی است از عالم۔ و او را کہ احدی بہ این مرتبہ نہ می
رسد۔ و ہر شے ہالک است در این مرتبہ۔ و آنچه حافظ شیرازی
فرماید۔ عرق۔ عنقا شکار کس نہ شود دام باز چین۔ اشارت

۱۸ بیان حضرت مجدد در حاشیہ علی مطالعہ فرمایند۔

است بہ این مرتبہ -

و جناب حضرت قدوۃ الصدقین بعد انبیا و مرسلین، امام اولیا
مقربین، خلیفہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ واصحابہ وسلم ظاہراً و
باطناً تحقیق امیر المومنین و امام الہادین ابو بکر صدیق رضوان اللہ تعالیٰ
علیہ فرمود - العجز عن دَرَکِ الدَرَکِ اِدْرَاکٌ - یعنی
عاجز بودن از رسیدن ادراک بہ مرتبہ ذات اللہ سبحانہ - ادراک
است یعنی بہ ذات دے سبحانہ ادراک رسیدن محال پس اعتراف
عجز ہمیں ادراک است - و کمال معرفت مقتضی عجز است -

در حدیث شریف واقع است - کہ -
حجاب نور و ظلمت | اِنَّ لِلّٰهِ سُبْحَانَہٗ حِجَابًا مِّنْ نُّوْرِ و

ظلمتہ یعنی ذات اللہ تعالیٰ را حجاب است از نور و ظلمت -
مراد از نور اوصاف جمالیہ و اوصاف فعلیہ اند - و از ظلمت اوصاف
جلالیہ و اوصاف انفعالیہ - یعنی ذات او سبحانہ تعالیٰ غنی مطلق است
و وجود مطلق است مستور در صفات است و محبوب بہ حجاب
نعوت است - بہرگز ظاہر نہ می شود پیش انسان و نہ پیش ملائک
مقربین - ۵

اے برتر از خیال و قیاس و گمان و وہم
وزہرچہ گفتہ اند و شنیدیم و خواندہ ایم
این ذات را کہ وجود مطلق است و با کمال ذاتی خود است و

در پرده غیب است غیب الغیب خوانند۔ و این ذات را ظهور است
در مجالی و مدارک۔ و مشهودی شود مرعارفان را در آن مجالی و این
مجالی تعینات و شئونات ذات اند۔ غیر متناہیہ اند۔ لیکن کلیات
این مراتب شش^{فلسفہ} اند۔

بیان شش مراتب تنزلات ذات | بدان که دو مرتبه
از آنها تعین^{اول} اول

و ثانی است۔ تعداد درین پرده راہ نیست و ہر تعینی کہ مفروض
نہ شود و تحت آن دو مرتبہ است۔ و شرکت را درین پرده دو مرتبہ
راہ نیست۔ و باقی چہار مراتب۔ تحت آل چہار الزواع و اجناس
و اشخاص اندیکے شمار۔ و ظہور ذات در این مراتب و تعینات برائے

۱۹ بعض حضرات مراتب تنزلات پنج گفته اند۔ چہ انسان در مرتبہ پنجم کہ از عالم
شہادت است داخل است۔ حضرت مجدد قدس سر نیز بیان پنج مراتب کرده اند
۲۰ حضرت مجدد قدس سرہ در مکتوب ۱۲۲ از دفتر سوم نوشتہ اند کہ نزد
این فقیر بیخ تعین و متعین نیست۔ کہ ام تعین بود کہ لا تعین را متعین سازد
این الفاظ موافق مذاق حضرت شیخ محی الدین و تابعان او است قدس سرہ لکن
اسرار ہم در عبارت فقیر این قسم الفاظ اگر واقع شود از قسم مشککہ باید دانست الخ
المشاکلۃ ذکر الشیء بلفظ غیرہ لوقوعہ فی صحبتہ کقولہ تعالیٰ
وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا اِی جزاء سئیۃ عقوبۃ مثلہا۔

انصاف کمال اسما است -

مرتبہ اولیٰ

مرتبہ اولیٰ تعین اول است - و آل عبارت است از

ذات حق کہ متعقل است ذات خود را و عالم را

عَلَى الْأَجْمَالِ بِمَا أَنَّهُ كَعَالَمٍ مَّتَّحِدٍ اسْتَبَدَّ بِأَنَّ ذَاتَ وَصَالِحٍ اسْتَبَدَّ بِمَر

ظہور عالم را - و بہ سبب وجہ امتیاز از ذات نہ دارد و متصف بہ نعوت و

أَسْمَاءَ بِنَمَائِهَا عَلَى الْأَجْمَالِ - بہ وجہی کہ سمیع از قدر مثلاً ممتاز و متجاوز

نہ باشد - و این ذات احدیت محضہ است - تکثر ادران راہ نیست -

نہ اعتباری و نہ حقیقی - و ہمہ ممکنات مستہلک اند در این مرتبہ - و ہمہ

نعوت و اسماء مضمحل و مندرج اند در این مرتبہ - و این مرتبہ را غیب

اولیٰ نامند - چہ ذات از مرتبہ غیب الغیب در این مرتبہ ظہور کرده

است اولاً و او غیب است - مگر از ذوی بصیرت و قادرہ ، موبد بہ

تائید الہی کہ رسیدہ اند بہ کشف حقائق و بعضی این مرتبہ را عجمی نامند

مرتبہ ثانیہ تعین ثانی است و آل عبارت است از

مرتبہ ثانیہ

ذات مستجمعہ من جمیع صفات و اسماء کلیہ و جزئیہ را

على التفصیل بہ این وجہ کہ متمیز نشود ہر اسم از یک دیگر پس سمیع

متمیز گردد از قدر پر از علم - و درین مرتبہ کثرت اعتبار بہ

پیدا شد - و اسم عبارت است - از ذات متصف بہ صفتی - و کمال

اسمانی ہویداشتند و این اسماء اگر چہ متعدد و ممتاز اند لیکن چون

کہ علین واحد است - ہر اسمی تعبیری تواند شد از ذات - و ہر اسمی

تعبیر از دیگرے می تواند شد۔ و توصیف پر اسمے بہ دیگرے صحیح است۔
 چنان کہ گفته می شود۔ هو الله الرحمن الرحيم الملك القدوس
 الی آخره۔ و در این مرتبہ علم تفصیلی بہ اعیان ممکنات علی التفصیل
 و التمییز حاصل است مرذات اللہ تعالیٰ را۔ و اعیان ممکنات ثبوت
 علمی پیدا کردند۔ و این اعیان کہ در این مرتبہ علم ثبوت علمی دارند
 اعیان ثابتہ نامیدہ می شوند۔ و این علم خلاق عالم است۔ کہ
 اللہ تعالیٰ این علم را مطابق آن علم پیدا نمود و در خارج بہ استعداد اعیان
 و طرق ایجاد این است کہ چون ارادت اللہ سبحانہ
 متعلق می گردد یعنی از اعیان، آن عین را مخاطب
 ساختہ می گوید۔ کن۔ بہ کلامے کہ منشرہ است از حروف و صوت۔ پس
 آن عین امتثال می نماید و متکون می گردد۔ عقب این قول بلا تراخی۔
 و ہر عینے را از اعیان استعداد خاص است بہ وجود و سکے۔ و در زمان

اللہ اعیان ثابتہ لازم ذات حق اند۔ چون ذات حق ازلی است اعیان ثابتہ
 نیز ازلی اند و صدور اینہا بالحق بآب است نہ بالارادہ۔ ۱۲ از مؤلف۔
 الحجاب بمعنی الحب۔ حضرت مجدد قدس سرہ مسلک شیخ اکبر را بوجہ خوب بیان
 نمودہ اند و بیان اعیان ثابتہ نیز کردہ اند کہما تقدیم فی الحاشیہ ۱۱۔
 ۱۲ یعنی در قلمان زمان وجود این عین از کتم عدم بہ وجود آید بتصف بہ اوصاف
 فاضلہ خود۔ ۱۲ از مؤلف۔

معین۔ وائصاف بہ اوصاف خاصہ۔ یعنی بہر عین را امکان وجود نیست
 بہ نظر ذات وے۔ مگر آن کہ متصف بہ آل اوصاف خاصہ باشد چنانچہ
 عین افضل الصدیقین ابو بکر صدیق صالح نیست مگر آن کہ در خارج
 موجود گردد و متصف بہ صدیقیت و دیگر مقامات ولایت و عین
 ابو جہل صالح نیست مگر اوصاف بہ کفر۔

وہر عین از اعیان منظر اسم است از اسمائے
 البہیہ وآں اسم رب آل عین است۔ و

بِسْمِ قُضَا وَقَدَرِ | اللہ تعالیٰ چوں کہ جواد مطلق است۔ افاضہ وجود نہ می کند مگر بہ حسب
 قابلیت و استعداد ہر عین۔ پس شقاوت کہ بعض اشخاص را است
 از شانہ استعداد وے۔ و از تصور در عین وے، کہ صلاحیت
 وجود نہ دارد مگر اوصاف شقاوت۔ و این تصور مفیض نیست
 بلکہ تصور مفاض علیہ است۔ این است بِسْمِ قُدْرَتِ الْاِجْمَالِ۔

متمیز گشتن دو حقیقت | و درین مرتبہ واجب از ممکن
 متمیز گشتن از چہ ذات

متصفہ با صفات کمالیہ واجب است۔ و اعیان کہ ثابت اند در
 حضرت صور علمیہ ممکن اند۔ و درین مرتبہ دو حقیقت متمیز شدند۔
 یکے ذات موصوف با صفات کمالیہ۔

و دیگر حقیقت متصفہ با صفات کونیہ۔

حقیقت اولی واجب والہ است۔ و حقیقت ثانیہ ممکن و

مابد است - و این به خلاف مرتبه تعیین اول - که در آن مرتبه احدیت
 جمیع اوصاف الهیة و کونیة است - و احدیت جمیع اسماء است - و جمیع
 اسماء و اوصاف الهیة و کونیة در مرتبه تعیین اول واحد اند - اصلاً اکثر
 را راه نسبت در آن مرتبه بلکه احدیت محضه است - لهذا تعیین
 اول را احدیت نام نهند و این تعیین ثانی را به واحدیت و علین ثابت
 رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ و اصحابہ وسلم محمد جمیع اعیان است در
 ایصال فیض - و مرتبه تعیین اول و تعیین ثانی هر دو مرتبه الهیة اند و
 ماتحت این مرتبه مراتب ممکنه کونیة اند -

و بعد این تعیین ثانی منظر عمای مقرر گشته و آن حقیقت
 بیان عماء است که صالح است منظر حقائق امکانیه را -

همه ممکنات و کائنات ظاہر و موجود می شوند درین عماء - چون اسم حسن
 متوجہ شد به سوی اعیان کائنات در حمت نمود برآں کائنات نفث

بعض حضرات اول را وحدت و ثانی را واحدیت گفته اند حضرت مجدد نیز در بیان
 مسلک شیخ اکبر تعبیر به وحدت و واحدیت کرده اند - نزد حضرت مجدد هیچ تعین
 و متعین نیست در کلام ایشان استعمال این گونه الفاظ از قسم مشاکله است
 کما تقدم فی حاشیة ص ۲ - حضرت ایشان می فرمایند اول اعتبار یک پیدایش از
 برآں ایجاب عالم حب است و فرموده اند و تعیین ثانی در نظر کشفی تعیین وجودی
 است که لفظ است تعیین اول را چنانچه گزشت - به صورت التقاط از
 کتب ۱۲۲ از دفتر سوم -

۱۱
بے کیف نمود و این عمار متحقق شد پس این عمار عین نفس رحمانی است
و این عمار مظهر رب است که ظاهر شد در رب درین عمار۔

حدیث عمماء
و یک اعرابی ^{بمکه} عمام به اسرار سوال کرد از سید عالم
صلی اللہ علیہ وآلہ و اصحابہ وسلم۔ آئین کان ربنا
قبل ان یخلق السموات والارض۔ یعنی کجا بود رب ما پیش از

۵۲۴ این حدیث شریف را امام ترمذی در جامع خود در تفسیر سوره ہود از
وکیع بن حداد عن عمیر ابی رزین بہ این لفظ روایت کرده۔ قال قلت
یا رسول اللہ آئین کان ربنا قبل ان یخلق خلقہ قال کان
فی عماء ما تحتہ کھواء و ما فوقہ کھواء و خلق عرشہ
علی العماء۔ قال احمد قال یزید۔ اکھماء امی لیس معہ
شیء۔ فقالت اقول حماد بن عبد اللہ۔ وکیع بن حداد
و یقول شعبة و ابو عوانة و ہشیم۔ وکیع بن حداد۔
هذا حدیث حسن الخ یعنی وکیع پسر حداد است۔ بالعماء یا
پسر حداد است۔ بالعماء۔

العماء بالفجر والمد الشحاب ر فی من وایة عماء بالتفسیر
و معنا لیس معہ شیء۔ کما فی النہایة لابن الاثیر۔

میرغیاث الدین در رسالہ "جام چہاں نما" و مولانا وجیہ الدین در
شرح آن در بیان نفس رحمانی و ارشاد نبوی علی صاحبہ الصلاۃ والسلام نوشتہ اند

بیدا کردن آسمانها و زمین یعنی قبل از پیدا کردن عالم - سید عالم فرمود -
 عَلَى اللَّهِ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَاصْحَابِهِ وَسَلَّمَ - كَانَ فِي عَمَاءٍ مَا فَوْقَهُ هَوَاءٌ وَ
 دَحْتَهُ هَوَاءٌ - یعنی بود رب ما در عما چنیس عما که نیستت فوق
 آن هوا و نه تحت آن هوا - و مراد از هوا عالم امکان است - یعنی
 رب در مظاہر عما بود - و در تعبیر به هوا از ممکن نرسع است چه عما در
 تحت سحاب رقیق را گویند و اینجا مراد منظر کے است کہ گفته شد -
 و امام احمد بن حنبل قدس سرہ در شرح این حدیث فرمودہ اند -

(بقیہ حاشیہ ۲۱) م - آن نفس بہ طریقی ابر رقیق کہ اند کے قرص آفتاب را
 پوشانند - آفتاب احدثیت را اند کے بہ ظہور خود پوشانید - ش - یعنی نفس
 رحمانی مرتبہ احدثیت را اند کے می پوشانند - بہ خلاف مرتبہ کون کہ پوشیدگی
 در اں بہ حد کے رسید کہ ظاہر خیر باطن نہ داشت - م - و آنچه از نبی صلی اللہ
 علیہ وسلم سوال کردند - اَیْنُ کَانَ - الحدیث - اشارت بدین مرتبہ
 است - چون قاعدہ چنان است کہ ظاہر ابر را بر فوق و تحت ہوا می باشد آل ہوا
 را نفی کرد فی قولہ علیہ السلام ما فوقہ ہوا و ما تحتہ ہوا - تاہ اہل
 از عما ابر ظاہر نہیں نہ کند - زیرا کہ این مرتبہ را عما از جہت آن می گویند کہ
 آفتاب وجود حقیقی را اند کے بہ ظہور نمود محسوس می گرداند - و این مرتبہ را عین
 و تجلی ثانی و مرتبہ الوہیت گویند - ش - بنا بر آن کہ جامع جمیع اسماء ذات
 و صفات و افعال است - الخ -

یعنی کان اللہ ولم یکن معه شیء - یعنی بود اللہ تعالیٰ در مظہر عماویہ
 از ممکنات باو کے نہ بود - شیخ الاسلام عبداللہ انصاری گفتہ - کہ این
 کلمہ امام احمد جامع است مراسراراً - و خواجہ جنید بغدادی رحمۃ اللہ علیہ
 فرماید - وَهُوَ الْآنَ كَمَا كَانَ - یعنی حالاً ہم سوائے ذات حق کسے
 موجود نیست -

مرتبہ ثالثہ | مرتبہ ثالث مظہر ارواح است و این تعین مجرب و است
 از مواد و عوارض اجسام و الوان و اشکال - و قابل
 ادراک خود و غیر است قابل اشارت حسّیہ بہ ذات خود نیست - و
 این ارواح بر دو قسم اند قسمی کہ بہ ابدان تعلق نہ دارند تعلق تدبیر و
 تصرف - و قسمی دیگر اند کہ بہ ابدان تعلق دارند چنان تعلق -
 از قسم اول قسمی اند کہ ہایم اند در مشاہدہ حق سبحانہ - نہ از خود
 خبر دارند نہ از دیگرے منفرد اند در مشاہدہ جمال سبحانہ و غرق اند در
 بحر مشاہدہ حق - و این قسم را تجیر در کتاب و سنت بہ ملا را علی رفتہ -
 و نامیدہ فی شونہ بہ ملائک مہیمینہ ^{۱۵} - و اینہا مامور بہ سجود آدم نہ

^{۱۵} المہیمین از اسماء حسنی است - و هو بمعنی الشاہد و منہ قولہ
 و مہیمنا علیہ ای شاہدا علیہ - و بمعنی المؤمن - قلبت
 الہمزة ہاء لانا نحف - و بمعنی الرقیب - و المشفق -
 و المصدّق - و یقال لمن کان موصوفاً بمجموع صفات ثلاث

وَعَقْلٍ كُلِّ اسْتِ وَرِلسَانِ اِهْلِ تَصَوُّفٍ وَوَرِلسَانِ شَرَعِ نَامِ وَتِ قَلَمِ اَعْمَالِ
 اسْتِ - وَتَحْتِ اِيں مَلَكِ مَلَكِي وَبِگَرِ اسْتِ كِه وَرَاں اَفَاضَهْ بَهْ تَفْصِيْلِ اِيں
 عِلْمِ رَامِي كَنْدِ - وَاِيں مَلَكِ تَحْتَانِي رَا نَفْسِ كُلُّ مِي نَامَنْدِ اِهْلِ تَصَوُّفِ - وَ
 وَرِلسَانِ شَرَعِ لَوْحِ مَحْفُوظِ - وَاِيں لَوْحِ مَحْفُوظِ اسْتِ اَزْ تَغْيِرِ وَتَبْدِيْلِ
 وَبِهَرِ چِهْ شَدْنِي اسْتِ وَرِيں لَوْحِ مَحْفُوظِ اسْتِ وَثَابِتِ اسْتِ بَهْ اَثْبَاتِ
 اَلْ قَلَمِ كِهْ عَقْلِ كُلِّ اسْتِ وَمَلَاكِ وَبِگَرِ بِيْمِ اَنْدِ كِهْ اَنْهَارِ اَعْلَمِ قَدْرِي اَزْ
 كَانَاتِ دَاوَهْ شُدِهْ وَوَرَاَنْهَارِ مَلَكُوْنِ سَاخْتِهْ شُدِهْ - چُونِ عِلْمِ كَانَاتِ اَزْ يَكِ
 سَالِ - اِيْشَانِ بِيْمِ مَلَاكِهْ اَقْلَامِ اَنْدِ كِهْ اَفَاضَهْ مِي كَنْدِ بَرِ مَلَاكِ وَبِگَرِ كِهْ تَحْتِ
 اِيْشَانِ هِسْتَنْدِ وَاِيں مَلَاكِهْ الْوَاِحِ اَنْدِ - وَكَانِي چِيْنِ اِتْفَاقِ اِفْتِدْرِ كِهْ يَكِ حَكْمِ
 دَرِ لَوْحِ اَزِيں الْوَاِحِ ثَبِتِ مِي كَنْدِ وَدَرِ اَلْ ثَبِتِ نَهْ مِي كَنْدِ - وَ بَهْ
 حَسْبِ ظَاهِرِ مَعْلُومِ مِي شُوْدِ كِهْ اِيں حَكْمِ بَاقِي اسْتِ - بَعْدَانِ اَنْ چُونِ اَنْ
 دَرِ مَنْقَضِي شُدِ بَا زَاں حَكْمِ مَحْكُومِ مِي شُوْدِ وَصِدْرِ وِسْ ثَبِتِ - وَ
 اَمَا دَرِ لَوْحِ مَحْفُوظِ اِيں تَغْيِرِ وَتَبْدِيْلِ رَا رَاهِ نِيْسْتِ - وَچُونِ حَكْمِ مَوْقُوتِ
 بَاشْدِ بَا لَوْقِيْتِ مَحْفُوظِ اسْتِ دَرِ لَوْحِ مَحْفُوظِ - اَللّٰهُ تَعَالٰى مِي فَرِيَايِدِ -
 لِكُلِّ اَجَلٍ كِتَابٌ يَحْكُمُ اللّٰهُ مَا لِيْشَاءُ وَ يُقَيِّدُ وَ عِنْدَا هِ اُمُّ
 الْكِتَابِ - يَعْنِيْ هِرِدْتِ رَا كِتَابِي اسْتِ - اَنْ دَرِ دَرِوِي مَكْتُوبِ
 اسْتِ - مَحْكُومِ اَللّٰهُ تَعَالٰى چِيْزِي رَا كِهْ مِي خَوَايِدِ ثَابِتِ مِي دَاوِدِ چِيْزِي
 رَا كِهْ مِي خَوَايِدِ - يَعْنِيْ دَرِ الْوَاِحِ چِيْزِي رَا مَحْكُومِي كَنْدِ بَعْدِ اِنْقِضَا اَنْ اَجَلِيْتِ
 وَثَابِتِ مِي نَمَايِدِ چِيْزِي بِي رَا دَرِ دَرِوِي دَرِوِي - وَنَزْدِيكِ اَللّٰهُ تَعَالٰى

اُمُّ الْكِتَابِ اسْتِ وَأَنَّ لَوْحَ مَحْفُوظًا اسْتِ أَرْجُو وَاثْبَاتٍ جَدِيدٍ - وَمَرَادُ
 اُمُّ الْكِتَابِ نَفْسُ كُلِّ اسْتِ كَمَا لَوْحٌ مَحْفُوظًا اسْتِ وَأَنَّ مَحَلَّ مَحْوٍ وَ
 ثَابِتٍ نَفْسٍ - وَحَلَّ مَحْوٍ وَاثْبَاتٍ الْوَاوِحُ وَبِغَيْرِهَا كَمَا كُنْتُ كَقَوْلِهِ
 وَمَثَلُوا إِلَيْنِ مَلَائِكَةٌ مَهِيْمَةٌ وَعَقْلٌ كُلٌّ وَنَفْسٌ كُلٌّ مَلَائِكَةٌ وَبِغَيْرِهَا
 فَهِيَ بِصِفِّهَا وَاقْفَانِ دَرَمِ رَاتِبًا خُودَهَا دَرَمِ رَاتِبًا خُودَهَا دَرَمِ رَاتِبًا خُودَهَا
 عَدَمَاتٍ - وَتَمَثَّلُ أَوَامِرُ حَقِّهَا سَجَانَةٌ - چنان کہ اللہ تعالیٰ می فرماید -
 كَاتِبَةٌ أَمْ لَمْ يَكُنْ - وَمَا مِنْتَ إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ وَنَفْسٌ يَكُونُ
 مَا يَأْتِي لَمْ يَكُنْ كَمَا أَوَامِرُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ اسْتِ كَمَا تَجَاوَزَ أَرْجُو مَحَلَّ
 اسْتِ -

وَدَرَصَفِ أَعْلَى بَعْدَ عَقْلِ كُلِّ وَنَفْسِ كُلِّ مَلَائِكَةٍ مُقَرَّبَةٍ بِأَنَّ جُودَ جُودِ
 يَكُونُ سَائِلٌ وَبِهِ مَلَائِكَةٌ نَتَقَطِرُ أَوَامِرُهَا تَأْتِيهَا وَرَزَقُهَا - وَنَشَأَتْ أَيْ
 كَمَا آتَى اسْتِ لَعْنَى رَاتِبًا كُنْتُ مِنْ عَصِيَانِ أَمْرِ حَقِّ -

بَعْدَ آتِيهَا دَرَمِ رَاتِبًا مَلَائِكَةٌ طَبِيعِيَّةٌ هَسْتَنْدُ كَمَا كُنْتُ كَمَا كُنْتُ كَمَا كُنْتُ
 سَامِعٌ عَلْوِيًّا زَسْمَاوَاتٍ وَفَاهِيهَا - وَاجْسَامٌ سَفَلِيَّةٌ أَرْجُو تَحْتِ - وَإِنَّ
 كَمَا كُنْتُ عَصِيَانِ نَهَى كُنْتُ أَمْرِ حَقِّ رَاتِبًا - وَتَمَثَّلُ أَمْرِ حَقِّ رَاتِبًا كَمَا كُنْتُ
 دَرَمِ أَرْجُو عَدَمَاتٍ - وَإِنَّهَا نَهَى بَرِّ عَالَمِ عَلْوِيٍّ وَسَفَلِيٍّ أَرْجُو دَرَمِ اِيْشَانِ
 حَقِّ بَرِّ اِيْشَانِ وَتَوْلِيدِ وَتَعْدِيَّةٍ وَبِغَيْرِهَا مَحْوٍ كَمَا تَعْلُقُ دَرَمِ اِيْشَانِ
 سَامِعٌ - وَبَعْضُهُ بَرِّ اِيْشَانِ كَمَا كُنْتُ اِيْشَانِ وَبِغَيْرِهَا اِيْشَانِ وَبِغَيْرِهَا
 اِيْشَانِ كَمَا كُنْتُ اِيْشَانِ - وَبِغَيْرِهَا اِيْشَانِ كَمَا كُنْتُ اِيْشَانِ -

کہ عصیان می نویسند عنایت الہی محومی سازد۔ و بعض آخر امر بہ خیر
کند انسان را۔

۵۲۶

و ہر ملک از ملائک مذکورہ ^{۵۲۶} مسبح موی تعالیٰ را ہست بہ اسماء
تشریحہ و ایشان را خبر بہ اسماء تشبیہ نیست اصلاً و ہر واحد تسبیح
می کند بہ اسمی کہ مظهر اوست۔

وجود ملائک طبیعیہ اگرچہ بعد عالم شہادت است لیکن بہ سبب
لطافت و قرب ایشان از عالم جبروت کہ کثرت تعیین ثانی است در
مرتبہ ثالثہ شمرده شد۔ و ارواح متعلقہ بہ ابدان نفوس فلکیہ اند
نفوس حیوانات و نفوس شیطانیہ و جنیہ۔

نفوس شیطانیہ مظهر اسم مفضل اند۔ انہا تسبیح بہ این اسم می
کنند و کمربند و اضلال خلق اند کہ مقتضی نشأت آنہا ہمین است۔
و از ارواح متعلقہ بہ ابدان روح انسانیہ است

بیان ارواح

و این لطیفہ است از لطائف الہیہ کہ علم
ہمہ اشیا در آن مکنون است و بالفعل است و مظهر ظهور تعیین
ثانی بر وجه کمال است و مشابہ است بہ عقل کل۔ اما افضل است
از عقل کل کہ در عقل کل علم مکنون است بہ امورے کہ واقع نشوند
تا روز حشر۔ و در روح انسانی ہمہ اشیا مکنون است بر نیچے

۵۲۶ اسماء تشریحہ چون سبوح قدوس ^{۵۲۶} اسماء تشبیہ چون شکور و صبور

که در تعیین ثانی بود - و این ارواح انسانی اگر چه امر واحد است لیکن متعین
می شود به تعینات کثیره و این متعینات ارواح حیوانیه اند که در هر یک
یک فرد انسانی یک روح حیوانی ساری است - و این ارواح
حیوانی جسم لطیف است - بر شکل بدن انسان - و ساری است به تمامه در
بدن - به وجهی که هر جزوے منطبق بر هر جزو بدن - بلکه متحد است بر هر جز
از روح حیوانی در هر جز از بدن - به نوعی از اتحاد که محمول الکنه است
چنان که جناب حضرت شیخ محب اللہ الہ آبادی قدس سرہ فرمودند -
أرواحنا أجسادنا وأجسادنا أرواحنا مثل ذواتنا لم یسأل ہمیں
روح حیوانی است که متعین است - اما روح انسانی با قطع نظر
از این تعیین در مرتبہ وحدت خود منزه است از لذت و الم - چنان کہ
شیخ اکبر قدس سرہ نص فرمودند بر آن - و این روح حیوانی را کہ متعین خاص
است مرکب قرار داده اند مراد روح انسانی را کہ مجرد از تعیین است
و مطلق است - به جهت آن کہ این مطلق را وجود و ظهور نیست مگر
درین مقید و آنچه کہ گفته شد - ہمیں مراد مولوی جلال الدین روحی است
قدس سرہ از قول وے -

تفرقه در روح حیوانی بود ؛ نفس واحد روح انسانی بود
یعنی تفرقه ذاتی از دایں روح حیوانی است کہ متعین است و اما
روح انسانی در مرتبہ ذات خود با قطع نظر از این تعینات نفس واحد

۲۸ حضرت مجدد در مکتوب ۲۹ نوشته اند - لانت اجساد ہم کما لانت ارواح ہم
حتی صارت ظواہر ہم بظواہر ہم ، و بواطنہم ظواہر ہم -
۲۹ حضرت مجدد قدس سرہ می فرمایند - عالم امکان - عالم کبیر است -

است - کثرت را در ال راه نیست -

و این روح حیوانی که گفته شد جوهر لطیف و ابدی است - بعد
موت معدوم نمی شود - و نیست موت عدم - بلکه موت عبارت از

ر بقیه حاشیه ۵۲۹) و عالم امکان دو حصه دارد و هر حصه عالم صغیر است -
حصه فوقانی را عالم امر گویند - **إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ** - و این عالم ظلال است - اسما و صفات
پروردگار جل شانه را در اینجا تجلیات است - و حصه تحتانی را عالم خلق
گویند - **خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ** - عالم امر
عالم اصول است - هر چه در عالم خلق است آن را اصل است در عالم امر
فرموده اند حضرت انسان افضل و اشرق کائنات است - تخلیق
و از اجزای هر دو عالم شده است - پنج از عالم خلق - نفس - باد
آب - آتش - خاک و پنج از عالم امر - قلب - روح - سر - خفگی
آخفگی - این ده اجزا را لطائف عشره می فرمایند - لطیفه قلب اصل
لطیفه نفس است - و لطیفه روح - اصل لطیفه باد - و لطیفه سر
اصل لطیفه آب - و لطیفه غفگی اصل لطیفه آتش - و لطیفه
آخفگی اصل لطیفه خاک -

می فرمایند لطائف خمسہ عالم امر الوار مجروده اند - مقام ایشان
دائره ظلال بعضها فوق بعض است - و در حضرت انسان در ساحت

تفریق اجزا است۔ کہ این روح از بدن جدا شده خارج می شود۔ و
متصور و به صورتی از صور مثال منفصل می گردد و در قبر مستول می
شود۔ و سبب آنکه روح اندک نام ایشان منکر و تکبر است۔ چنان که
تشریح حقیمه بیان آن فرموده به تفصیل۔

و اما آن که فلاسفه گویند که روح حیوانی جسم بخاری است۔ معنای
می شود وقت موت۔ پس این جسم بخاری دیگر است و آن روح
حیوانی نیست که کلام ماورواست۔ و تفاضل در افراد انسان از
جهت تفاضل در این روح است پس انسان کامل این روح را
باز داشته از لذات نفسانی در شهوات و در این تعین فانی گشته

در بقیه حاشیه ۲۹) سینه جاے دارند۔ این لطائف منوره از وجه غفلت
و آثام صفا و لمعان خود را در داده اند۔ کسانی که سوخت می شوند و به
تصفیه و تزکیه لطائف سعیهامی کنند و لطائف خمسہ صفا و نورانیت خود
حاصل کرده به اصل مقام خود پروازی نمایند و به لطیفه به اصل خود می پیوندند۔
پایه آخر آدم است و آدمی : گشت محروم از مقام بندگی
گرنه گردد باز مسکین زین سفر : نیست از وی هیچ کس محروم تر
وَبِنَا أَنَسِبْنَا لَنَا دَسْرًا نَا وَاعْفِرْنَا لَنَا ذُنُوبَنَا عَلٰی كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ هـ
۲۹) در شهوات انسان روح حیوانی در روح انسانی فانی می شود۔ یعنی
وقتی که انسان مشاهدۀ روح انسانی می کند آن وقت روح حیوانی که معین

و حقیقت آن که لطیفه الهیه است مشهور و ساختند و عالم به کلیت
و اطلاق آن شدند -

و آن چه منقول است از شیخ صدرالدین قولوی قدس سره که
ارواح اولیه کلیمه اند پس معنیش آن است که اولیا را تقدیر کلیت
ارواح واقف اند - لیکن در معرفت لطیفه الهیه اولیا مختلف اند - به
حسب مراتب خود معرفت آنها را حاصل است - و سر درین آن است
که این روح اگر چه فی ذاته واحد است و کامل - لیکن به تعیین را خواص و
لوازم اند که تعیین دیگر را نیستند - پس در بعضی تعینات در اسفل
سافلین می افتد - و آن متعین گرفتار جهل می گردد - و بعضی تعینات
به علیین می رسند و کامل در معرفت الهیه می شوند - لیکن متعینات
در معرفت و علم مختلف اند - به حسب استعدادات خود - که از تعیین
حاصل است آنها را - بعضی در کمال قوتوی اند و بعضی دون آن -
و بعضی کم ازین دون - و هم برین قیاس کامل و ناقص - و متلذذ و

و بقیه حاشیه نشاء است فانی می شود - یعنی به عارفان که انسان کامل اند
چنین معلوم و مشهور شده که حقیقت لطیفه الهیه که متعین به روح حیوانی
شده و به روح انسانی نامیده می شود - عارفان کامل و واصلان واصل -
عارف و عالم مشهور به اطلاق و به کلیت آن روح انسانی شدند - ۱۲ -

(از مؤلف)

متألم ہوں روح النسانی است۔ لیکن درین متعینات بہ شرط تعیین۔

روح سید عالم محمد صلی اللہ علیہ وآلہ واصحابہ وسلم
روح اعظم است۔ و در ہر موطن ستصاف بہ علم

روح محمدی

اتم است۔ و این روح در عالم ارواح نبی مبعوث شدہ بہ سوئے
ارواح اُخر۔ خواہ ارواح انبیاء و غیر خواہ ارواح اولیا، خواہ ارواح
کاملان یا ناقصان، ہمہ ایمان بہ نبوت روح محمدی آوردند، و اقرار
بہ آن کردند در عالم ارواح۔ و روح محمدی از ہمہ ارواح عہد بیثاق
گرفت۔ کہ بعد آمدن در عالم عناصر، تتبع کردند ہمہ ارواح بہ آن عہد
و بیثاق دادند۔ و این است معنی قول وے صلی اللہ علیہ وآلہ واصحابہ
وسلم۔ کُنْتُ نَبِيًّا وَاَدَمُ بَدِيْنُ السُّوْحِ وَاَلْجَسَدِ۔ و حدیث
لَوْ كَانَ مُوسَىٰ بِنُ عَمْرَانَ حَيًّا لَمَّا وَسِعَهُ اِلَّا اَتْبَاعِي یعنی
اگر موسیٰ بن عمران زندہ بودے دریں زمان، نہ وسعت شدے اورا
مگر آن کہ اتباع من کند، و نیز بہ جهت آن است کہ سید عالم صلی اللہ علیہ
وآلہ واصحابہ وسلم نبی مبعوث بہ سوئے وے بود۔ پس بعد ملاقات البتہ
تبع می شد مر سید عالم را صلی اللہ علیہ وآلہ واصحابہ وسلم چنان چہ
در عالم ارواح تبع شدہ بود۔ چہ او علیہ السلام از عصیان معصوم
است۔ و بہ ہمیں سبب کہ سید عالم صلوات اللہ علیہ وآلہ وصحبہ نبی
مبعوث بود وقت ظہور وے در ارواح و ہمہ انہ است وے بودند
ہمہ انبیاء در روز قیامت زیر لوای وے صلی اللہ علیہ وآلہ وصحبہ وسلم

خواہند بود۔

مرتبہ رابعہ | مرتبہ رابعہ مرتبہ عالم مثال است۔ و آن عالمیست
بین بین۔ میان عالم ارواح و عالم شہادت و
این عالم بہ سبب لطافت خود مشابہ عالم ارواح است و بہ جهت
ممتاز بودن مثل امتداد و جسم، مشابہ عالم شہادت است۔ پس این
عالم برزخ است میان عالم ارواح و عالم شہادت۔ و این بر دو
قسم است۔ یکے، در ادراک آن تحمل قوت مخیلہ شرط است۔ و دیگر
آں کہ در ادراک آن قوت مخیلہ و تحمل وے شرط نیست۔ و قسم
ثانی را مثال منفصل می نامند۔

مثال منفصل | و این عالم لطیف است و موجود است بے تحمل
و اختراع۔ و در این عالم متجسم می شوند ارواح۔
و درین عالم بود کہ جبرئیل نازل می شد بہ صورت و حیثہ کلبی برسید عالم
صلوات اللہ علیہ و آلہ و اصحابہ و در این عالم مرتبی می شود خضر علیہ السلام
و غر وے از انبیا و اولیا علیہم و علیہم السلام۔ و اولیا متصور بہ حسب
مثالی شدہ ظاہری شوند بر کسے کہ خواہند ظہور خود کنند بر وے۔
چنانچہ حضرت امیر المؤمنین عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ ظاہر شدہ بود بر ساریہ
بن زبیم۔

قصہ حضرت عمر رضی | و قصہ این واقعہ آن است کہ حضرت
امیر المؤمنین عمر رضی اللہ عنہ ساریہ را

فرستاده بودند برائے غزا ابر کافران۔ چوں ساریہ بہ غزا مشغول شد
 کافران منہزیم شدہ فرار نمودند بہ سوئے جبل۔ و ساریہ خواست کہ
 تعاقب آن کفار نماید۔ و در جبل آنها خداع کردہ بودند۔ و این
 واقعہ منکشف گشت بر امیر المؤمنین عمر رضی اللہ عنہ۔ و امیر المؤمنین
 بر منبر بودند، بہ روز جمعہ۔ و در خطبہ فرمودند۔ **يَا سَارِيَةَ بِنْتُ زَيْمِ
 الْجَبَلِ الْجَبَلِ** راے ساریہ فرزند زیم نگاہ دار خود را از کوہ نگاہ دار
 خود را از کوہ) و بر ساریہ صورت حضرت امیر المؤمنین عمر رضی اللہ عنہ
 حاضر شد۔ و ساریہ مشاہدہ کرد۔ و این آواز شنید۔ پس با وجود بودن
 جسد عنصری حضرت امیر المؤمنین عمر رضی اللہ عنہ در مسجد نبیہ مطہرہ
 بہ جسد مثالی حاضر شد نزد ساریہ۔ و این تجسس از عالم مثال منفصل بود
 و عزرائیل کہ میت را وقت موت مشہود می شود
احوال قبر درین عالم است و بعد موت چون روح از بدن
 جدا می شود درین عالم متجدد می شود۔ و سوال منکر و نکیر نیز درین عالم
 است و راحت در قبر و تلذذات کہ حاصل می شود درین عالم است
 و همچنین عذاب قبر **اعاذنا اللہ منہ۔** درین عالم است۔

۳۱ حضرت مجدد در بیان عالم ارواح و عالم مثال و عالم اجساد در کتاب
 از دفتر سوم تحریری فرماید: **الْحَمْدُ لِلَّهِ وَسَلَامٌ عَلَىٰ عِبَادِهِ**
الَّذِينَ اصْطَفَا۔ نوشتہ بودند کہ روح پیش از تعلق بہ بدن در عالم

قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ
 رَبِّ ارْجِعُونِ لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ
 هُوَ قَائِلُهَا وَمِن وَرَائِهِم بَرْزَخٌ إِلَىٰ يَوْمِ يُبْعَثُونَ - یعنی

رَبِّیہ حاشیہ ۳۵) مثال بوده است و بعد از مفارقت از بدن باز به عالم مثال
 خواهد رفت پس عذاب قبر در عالم مثال خواهد بود - در رنگ اطمینان که در خواب در عالم
 مثال احساس نمایند - و نوشته بودند که این سخن شاخسار بسیار دارد، اگر قبول
 نمایند فروع بسیار برین سخن متفرع خواهد ساخت -

بدانند، این قسم خیالات از صدق قلیل النصیب است، مبادا که
 شمارا به راه غیر متعارف دلالت نماید - چند کلمه به ضرورت با وجود موانع
 در تحقیق این بحث نوشته آمد - وَاللَّهِ سُبْحَانَهُ الْوَهَادَىٰ إِلَىٰ
 سَبِيلِ الرَّشَادِ -

اے برادر عالم ممکنات را سه قسم قرار داده اند - عالم ارواح و
 عالم مثال و عالم اجساد - و عالم مثال را برزخ گفته اند در میان عالم
 ارواح و عالم اجساد - و نیز گفته اند که عالم مثال در رنگ مراتب است
 مرعانی و حقائق این هر دو عالم را - که معانی و حقائق اجساد و ارواح
 در عالم مثال به صورت لطیفه ظهوری نماید - چه در آن جا مناسب هر معنی
 و حقیقتی صورت و هیئت دیگر است - و آن عالم فی حد ذاته متضمن صور
 و هیئات و اشکال نیست - صور و اشکال در روی از عوالم دیگر منعکس

قتی کہ آید یکے ازیں کفار را موت، و آن وقت کہ بینند جائے خود
 ز نار، و از جنت اگر ایمان می آوردند۔ خواب گفت آن کافر میت
 کہ اے رب رجوع کن مرا بہ سوئے حیات دنیا۔ شاید کہ عمل کنم نیک،

البقیہ حاشیہ ۱۳۵) گشتہ ظہور یافتہ است و رنگ مرآت است کہ
 کہ فی حد ذاتہا متضمن هیچ صورت نیست۔ اگر دروے صورت
 کائن است از خارج آمدہ است۔

چوں این سخن معلوم شد بدانند کہ روح پیش از تعلق بہ بدن در عالم
 خود بودہ است کہ فوق عالم مثال است۔ و بعد از تعلق بہ بدن اگر تنزل نمودہ
 است بہ عالم اجساد و بہ علاقہ حسی فرود آمدہ است۔ بہ عالم مثال کارے نہ
 دارد۔ نہ پیش از تعلق و نہ بعد از تعلق۔ پیش ازین نیست کہ در بعضی اوقات
 یتوفیق اللہ سبحانہ بعضی از احوال خود را در مرآت آن عالم مطالعہ می نماید
 و حسن و قبح احوال را از آنجا معلوم می سازد۔ چنان چہ در واقعات و منامات این
 معنی واضح و لائح است و بسا است کہ بے آن کہ از حسن غائب شود این معنی
 احساس نماید۔ و بعد از مفارقت از بدن اگر روح علوی است متوجہ فوق است
 و اگر سفلی است اگر قمار سفل است۔ بہ عالم مثال کارے نہ دارد۔ و عالم مثال از
 برائے دیدن است نہ از برائے بودن۔ جہائے بودن عالم ارواح است یا عالم
 اجساد۔ عالم مثال پیش از مرآت این دو عالم نیست چنان چہ گوشخت۔
 و الحے کہ در خواب در عالم مثال احساس نمودہ می آید صورت و شیخ آن عقوبت

و عمل صالح کنم و رآن چیز کہ ترک کروم عمل صالح را۔ چہ گونہ این رجوع خواہد شد۔
 این یک کلمہ است کہ آن میت قائل آن کلمہ است۔ یعنی کلام بے فائدہ است
 مستجاب نہ خواہد شد۔ و مثل بر کذب است کہ می گوید لَعَلِّيْ اَعْمَلُ صَالِحًا۔

دبقیہ حاشیہ ۳) است کہ رانی مستحق آن گشته است و از برکے تنبیه او این
 معنی را بروے ظاہر ساخته اند۔ و عذاب قبر ازین قبیل نیست کہ حقیقت عقوبت
 است نہ صورت و شیخ عقوبت۔ و نیز المے کہ در خواب احساس نموده می آید۔ اگر
 فرضاً حقیقت ہم داشته باشد۔ از قسم المہلکے دنیوی خواہد بود۔ و عذاب قبر از عالم
 عذاب اخروی است۔ شَتَّانَ مَا بَيْنَهُمَا۔ چہ عذاب دنیوی را نسبت بہ عذاب
 اخروی بجا نماند سُبْحَانَہُ بِسْمِ مِقْدَارِہُ و اعتبارے نیست۔ اگر شَرَّارِہُ
 از آتش دوزخ در دنیا افتد، ہمہ را پاک بسوزد و متلاشی گرداند۔ عذاب قبر در
 رنگ خواب دانستن از عدم اطلاع است از صورت عذاب و حقیقت عذاب۔ و نیز
 منشأ این اشتباه توهم بجانست عذاب دنیا است بہ عذاب آخرت و این باطل است
 بَيْنَ الْبُطْلَانِ۔

سوال: از کریمہ۔ اَللّٰهُ يَتَوَفَّى فِي الْاَنْفُسِ حَلِيْنَ مَوْتِہَا وَ اَلَّتِي
 لَمْ تَمُتْ فِيْ مَنَامِہَا فَيُمْسِكُ اَلَّتِي قَفَنِيْ عَلَيْہَا الْمَوْتِ وَ يَرْسِلُ
 الْاَخْرَوِيَّ اِلَى اَجَلٍ مُّسَمًّى اِنْ فِيْ ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُوْنَ۔
 واللہ می کشد نفسہا را ہنگام مرگ ایشان و می کشد در خواب آن نفسہاے را کہ نہ
 مرده اند پس بگہ می دارد آن نفسہا را کہ حکم کرده برآہنہا مرگ را و می فرستد آن دیگر

ر شاید کہ من عمل صالح کنتم) چنان کہ این آیت دیگر شاہد است بر آن۔
 وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نَحْنُوا عَنْهُ یعنی اگر مرد و شووند بہ سوئے دنیا۔
 بر آئینہ عود خواہند کرد چیزے را کہ نہی کرده شدند از ان۔ یعنی نشأت

بقیہ حاشیہ (۱۱۵) راتا وقت معین بہ درستی کہ درین نشا نہا است برائے
 مے کہ تفکری کنند) مفہوم می شود کہ توفی نفس چنان چہ در موت است
 ر خواب است نیز عذاب یکے را از عذابہائے دنیا شمردن و عذاب دیگر را از
 ذاہلے آخرت گفتن بہ کدام وجہ است۔

جواب:۔ توفی نوم از ان قبیلہ است کہ شخصے از وطن مالوف خود بہ شوق
 رغبت از برائے سیر و تماشا بیرون آید تا فرح و سرور حاصل کند و خورم و شادان
 وطن خود باز رجوع نماید۔ و سیر گاہ او عالم مثال است کہ متضمن عجائب ملک و
 لکوت است۔ و توفی موت ز چنین است کہ آن جا ہڈم وطن مالوف است
 تخریب بنائے مہمور۔ ازین جا است کہ در توفی موت شدت و کلفت است
 بن وطن متوفی فائے لومی دنیا بود و معاملہ کہ بہ او نمایند از معاملات دنیا باشد۔
 متوفی کے موتی بعد از تخریب وطن مالوف خود انتقال بہ آخرت نموده است
 معاملہ او از معاملات اخروی گذشتہ۔ مَن مَاتَ فَقَدْ قَامَتْ قِيَامَتُهُ
 ننیدہ باشند۔ ز بہار بہ کشور خیالی و ظہور صورت مثالی اعتقادیات مقررہ
 بل سنت و جماعت شکر اللہ کہ ہمہ از دست نہ دہند۔ و بہ خواب
 خیال خود نمردہ نہ شوئند کہ نجات بے مبالغہ این فرقہ ناجیہ متصور نیست۔

ایشان صلح نیست مگر خصمیان را - قوله تعالی - مِنْ وَسَائِلِهِمْ بَرَزَخٌ یَعْنِ
پیش آن موعظی برزخ است که در آن عذاب خواهد شد بر کافران تا وقتی که مبعوث
شوند در قیامت و مراد از برزخ همیں عالم مثال منفصل است و

رَبْقِیَہٗ حَاشِیَہٗ ۱۳۱) خوش طبعیہا را موقوف داشته، اگر آرزوهای نجات دارند بہ جان
و دل در اتباع این بزرگواران گوشند، خبر شرط است - مَا عَلَی الدَّٰرِیْمِوْلِ اِلَّا الْبَلَاغُ
انبساط عبارت شمار در توهم انداخت که نزدیک است که این تخمیلات شمار از تقلید این
اکابر بیرون آرد و تابع کشفیات خود سازد - نَعُوْذُ بِاللّٰهِ سُبْحٰنَہٗ مِنْہَا وَمِنْ
شُرُوْرِ اَنْفُسِنَا وَمِنْ سَعِیٰتِ اَعْمٰلِنَا - شیطان دشمن قوی است، واقف
باشند کہ از صراط مستقیم بہ پس کوچہا نیندازد - مدت مفارقت تا بہ یک سال ہم نہ
کشیدہ است - چہ بلا شد آن احتیاطہا کہ در التزام متابعت سنت و اہل سنت
می نمود و انحصار نجات در تقلید این بزرگواران می کرد - مگر ہمہ فراموش گشت
کہ تخمیلات خود را مقتداے خود گردانیدہ شاخسار ہا را بروے متفرع ساختند
احتمال ملاقات ما بہ حسب ظاہر بسیار بعیدی نماید - چنان زندگانی نمایند کہ
رشتہ امید نجات گسستہ نہ شود - رَبِّنَا اٰتِنَا مِنْ لَدُنْكَ سَرْحَمَةً
وَهِيَ لَنَا مِنْ اٰهْرِ نَارٍ شَدًا - وَالسَّلَامُ عَلٰی اَمِّنٍ اِتَّبِعَ الْهُدٰی
۱۳۱ قوله مراد از برزخ الخ - برزخ آن عاجز را گویند کہ ما بین دو چیز باشد -
جمہری گفتہ البرزخ الحاجز بین الشیئین - والبرزخ ما بین الدنیا والآخرۃ
من وقت الموت الی البعث - فمن مات فقد دخل فی البرزخ

حشر اجساد | و بعد قیامت چون حشر اجساد شود و همی بدن
 عنصری محشور شود این بدن لطیف گردد و بدن
 مثالی شود و درین عالم اهل جنت متلذذ شوند به صور اعمال خود۔

ولقیه حاشیه الله) وعن ورا لهم برزخ - ای ومن آما مهم
 و بین اید لهم وقیل من خلفهم برزخ ای حاجز بین الموت
 والبعث - قال الضحاک ومجاهد وابن زید - وعن مجاهد
 ایضاً ان البرزخ هو الحاجز بین الموت والرجوع الی الدنیا
 وعن الضحاک هو ما بین الدنیا والآخرة - وعن ابن عباس
 انه حجاب - وعن السدی هو أجل وعن قتادة هو لقیة
 الدنیا - وقیل الا مهال الی یوم القیامة، حکاه ابن عیسی
 وعن الکلبی هو الأجل ما بین النفختین و بینهما اربعون
 سنة - وهذه الأقال متقاسر بتر من الجامع لاحکام القرآن
 للقرطبی لخصاً) وقال الربیع البرزخ القبور - وقال ابو صخر البرزخ
 المقابر لاهم فی الدنیا ولا هم فی الآخرة فهم مقیمون الی یوم
 یبعثون - واخرج سعید بن منصور وابن جریر وابن المنذر
 وابن ابی حاتم وسموید فی فوائد عن ابی امامة انه شهید
 جنازة فلما دفن المیت قال هذا برزخ الی یوم یبعثون
 عن الدر المنثور للسیوطی) وعن ورا لهم برزخ

و اہل نار معذب شہوند بہ صورت اعمال خود۔ و حقیقتش آن است کہ اعمال
 و تکلفین اگر چه عرض اندورین عالم لیکن حقائق آن جو اہر شدہ باقی می ماند
 در مثال منفصل پس اعمال حسنہ چنان جور و قصور شدہ باقی می ماند و

در بقیہ حاشیہ ۱۱۲) البرزخ الحامد بین الدنیا والآخرہ و هو الملك
 فی القبر (تفسیر کشف الاسرار) و آنچه حضرت مجدد قدس سرہ فرمودہ در
 حاشیہ ۱۱۳ گذشتہ و بقیہ کلام ایشان در حاشیہ ۱۱۴ مطالعہ نمایند۔

۱۱۵ حضرت مجدد قدس سرہ در مکتوب ۲۶۱ از دفتر اول می نویسند: عذاب قبر
 مرکب از آن را یعنی از عاصیان اہل ایمان راجع است۔ مخبر صادق علیہ ر
 علی آلہ الصلوٰت والتسلیمات از آن خبر دادہ۔ و سوال منکر و نکیر مومنان
 را و کافران را در قبر نیز حق است۔ قبر برزخ است در میان دنیا و آخرت
 عذاب او نیز بہ یک وجہ مناسبت بہ عذاب دنیوی دارد کہ از قطار پذیرا
 و بہ وجہ دیگر مناسبت بہ عذاب آخروی کہ فی الحقیقت از عذابہا
 آخرت است۔ کہ می رود: «النَّاسُ لِعُرْضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا»
 نزلت فی عذاب القبر۔ و ہمچنین راحت قبر نیز بہ دو جهت دارد۔
 سعادت مند کسی است کہ از زلالت و معاصی او بہ کمال کرم در آفت
 در گذرند و اسلام اخذ نہ فرمایند۔ و اگر در مقام مواخذہ آیند از کمال
 رحمت کفارت گناہان او را آلام و محن دنیوی سانسند اگر بقیہ ماندہ
 باشد بہ فرط محنتہا کہ در آن موطن مقرر ساختہ اند کفارت

اعمال سیمیه مثل زنا اگر چه عرض است و لذت درین عالم لیکن حقیقتش
تاریخ محرق و مو لم است - در ان عالم - و به سبب انغماس در غواشی بدنیّه
تکذیبی نماید، و این جهل مرکب و غلبه نفس و شیطان است - و

(بقیه حاشیه ۳۳۵) کنند تا پاک و پاکیزه به محشر مبعوث گردد - و هر کرا چنین نه
کنند و مواخذه او را به آخرت اندازند عین عدل است - اما او را بر گناه کاران
بشر مساران لیکن اگر از اهل اسلام است مال او به رحمت است و از عذاب
بدی محفوظ و این نیز نعمتی است عظیم " و بعد از یک صفحه نوشته اند " صاحب
صو ص گوید مال همه به رحمت است - وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ
فأرأعذاب دوزخ تاسه حقیقه ثابت کند رحمت بالضم و حقیق
ضممتین مثالون سنته) بعد از ان گوید که نار در حق ایشان برود و سلام گردد
نان چه بر حضرت ابراهیم علی نبینا وعلیه الصلاة و الملائم شده بود - و خلف دور
عید حق جا نزد او و گوید که هیچ کس از اهل دل به خلود عذاب کفار نه رفته است
درین مسئله نیز از صواب دور افتاد است - نه دانسته است که وسعت
است در حق مومنان و کافران مخصوص به دنیا است و در آخرت بولے از رحمت
کافر نه رسد کما قال الله تعالی " إِنَّهُ لَا يَلْبَسُ مِنْ رَوْحِ اللَّهِ
ذَ الْقَوْمِ الْكَافِرُونَ " و قال تعالی بعد قوله سبحانه وَرَحْمَتِي
سِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ " فَسَا كَتَبَهَا لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ وَنُورٌ
ذِكْرًا وَآدِنَ بَيْنَهُمْ بِآيَاتِنَا يُؤْمِنُونَ " ^{بیشتر} ^{اول} آیت را خواند

دران عالم که حیات حقیقی است، محزون و موم است۔ اللہ تعالیٰ
 می فرماید مکر کفار را۔ هَلْ تَجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ۔
 یعنی جز آنه داوه خواهد شد۔ مگر آن چه عمل می کند۔ و این نص است
 بر آن که عمل عین جزا است۔

در بقیه حاشیه ۵۳۳) و آخر کار بفرموده۔ وقال الله تعالى "إِنَّ
 رَحْمَةَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِّنَ الْمُحْسِنِينَ" و کریمه "لَا تُخْسِبَنَّ
 اللَّهُ مَخْلِفًا وَعْدًا مِّنْ سُلْطَانِهِ" و اللت نه دار و بر خصوصیت خلف
 به وعده۔ تو اند بود که اتصا عدم خلف به وعده اینجا به واسطه آن بود که
 مراد از وعده اینجا تصرف رسل است و غلبه اینها بر کفار و آن متضمن وعده
 و وعید است۔ وعده است فر رسل را و وعید است مکر کفار را۔ پس
 گویند درین کریمه هم خلف و وعده متتقی شد و هم خلف و وعید۔ فالأیة
 مستشهده لآ عذبه لآله و ایضا خلف در وعید و در تک خلف
 در وعده مستلزم کذب است و ناشایان آن حضرت جل سلطانند۔
 زیرا که در ازل دانسته بود که کفار را عذاب محمد نخواهم کرد۔ مع ذلک
 برای مصاحبه مخالف علم خود گفته که عذاب محمد خواهیم کرد۔ این معنی
 را تجویز نمودن شتاغت تمام دارد۔ سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ
 عَمَّا يَصِفُونَ

قسم اول از مثال

و قسم اول که در ادراک وے قوت متخیله
شرط است پس موجود می شود از

تخیل مجبلیه در ان عالم - و مشهور می گرد و چنان که صور در خواب دیده
می شود - پس این صور گاهی مناسبت حقائق موجوده می باشد و این
رویا معتبر نیست - بلکه هر چه مشهور و شده هموں واقع می شود - و
حضرت جناب ام المومنین عائشہ صدیقہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا فرمودند
اول چیزی که ابتدا وحی می آمد بر رسول صلی اللہ علیہ وآلہ واصحابہ
وسلم رویاے صادق بود در خواب - پس نه بود آن حضرت که دید
در خواب چیزی را مگر آن که می آمد مانند روشنی فجر - یعنی هر چه می دید
هموں واقع می شد - و این حال آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ و
اصحابہ وسلم بود پیش از رسالت و نزول ملک - و گاهی این صورت
اگر چه مناسبت حقائق موجوده اند لیکن مطابق به حسب باوی رائے
نه می باشد - و این رویا معتبر است و در حقیقت مشهور آن چیز
است که تعبیر است لیکن مصطور است به صورت مرئیہ - چنان که
حضرت سید عالم صلوات اللہ وسلامہ علیہ وآلہ واصحابہ علم را به صورت
کبن دیده بود و امام بخاری روایت کرده که حضرت سید عالم صلی اللہ
علیہ وآلہ واصحابہ وسلم فرمودند که در خواب شیره آورده شد و نوشیدم
تا آن که میراب شدم و باقی به عمر دادم - حاضران پرسیدند که تعبیر این
چیست؟ سید عالم صلی اللہ علیہ وآلہ واصحابہ وسلم فرمود - که

تجیر آن علم است۔ و چنان کہ حضرت سید عالم صلوات اللہ وسلامہ
 علیہ وآلہ و اصحابہ ایمان را بہ صورت قمیص دیدہ بودند۔ امام بخاری
 روایت کرده کہ حضرت سید عالم صلی اللہ علیہ وآلہ و اصحابہ وسلم
 فرمود کہ در خواب بر من عرض کرده شد مردمان کہ بر آنہا قمیص بود۔
 بعضی قمیص داشتند تاثری و بعضی تا کمر و بعضی تا ساق۔ عمر رضی
 را دیدم کہ قمیص دراز تا زیر پا بود۔ حاضران عرض کردند کہ تجیر
 آن چیست۔ سید عالم فرمودند کہ تجیر آن ایمان است۔ و
 ازین روایے معتبر روایے حضرت ابراہیم علیہ السلام است
 کہ دیدہ بودند این خود را کہ اسحاق است۔ بر قول مکشوف اولیا۔
 ذبح می کتم۔ و تجیر آن کبش بود و کبش بہ صورت اسحاق نمودار شد۔

۳۴ در تفسیر کشف الاسرار و عداۃ الابرار معروف بہ تفسیر پیر ہرات
 شیخ الاسلام حضرت خواجہ عبداللہ انصاری خلیفہ حضرت ابوالحسن خرقانی
 قدس اللہ اسرارہما و در تفسیر الجامع لاحکام القرآن للقرطبی بہ تفصیل این
 بیان آمدہ۔ بہ صورت اختصار چیزے بیان کردہ می شود۔
 علماء در ذبح و در موضع ذبح اختلاف است۔ جمع از صحابہ و
 تابعین چون ابوبکر صدیق و ابن عباس یہ یک روایت و ابن عمر و عبداللہ بن
 عمر و ابوسہیرہ۔ و ابوالطفیل۔ و سعید بن المسیب و محمد بن کعب القرظی۔
 و شعبی و حسن بصری و مجاہد و ضحاک و کلبی و علقمہ و یوسف بن مہران و الزبیر

مرتبه خامسه عالم شهادت است و این عالم
 مرتبه خامسه | اجسام است - در جوهر عمار بعد عقل کل و نفس کل
 بنبار پیدا شد و طبیعت - بنبار ماده اجسام و طبیعت موثر در اجسام

(بقیه حاشیه ۱۱۹) بن انس و غیر هم گفته اند ذبیح اسماعیل بود - و عمر بن الخطاب
 و علی بن ابی طالب و ابن مسعود و عباس بن مطلب و ابن عباس به یک روایت
 و کعب الاحبار و سعید بن جبیر و قتاده و مسروق و عطاء و مقاتل و غیر هم گفته اند -
 ذبیح اسحاق بود - کسانی که گفته اند که ذبیح اسماعیل است گفته اند که موضع ذبیح
 منخر مناب بوده - و کسانی که اسحاق را ذبیح گفته اند می گویند که موضع ذبیح
 بیت المقدس بوده -

اصحی گویند که از ابو عمرو بن العلاء پرسیدم که ذبیح اسماعیل بود یا اسحاق -
 و گفت یا اَصْبَحَ این ذهب عقلک - یا این عزاب عنک
 عقلک - متی کان اسحاق بکمة وانما کان اسماعیل بکمة وهو
 الذی بنی البیت مع ابيه - والمنحر بکمة ومن الدلیل علیه
 ان قرنی الکبش کان میراثا لولد اسماعیل عن ابيه وکانا
 منوطین بالکعبة الی ان احترق القرن فی ایام ابن الزبیر و الحجاج
 سعید بن جبیر گفته است ای ابراهیم ذبیح اسحاق فی المنام
 فسار به مسیره شهر فی غداة واحداة حتی آتی به المنحر
 من منی فلما صرف الله عنه الذبیح و امر به ان یدبح الکبش

بماذن خالق بے شعور مطابق آنچه در نفس کل ثبت شده از افاضه عقل کل - داینده با اولاً قبول امتداد جوهری کرده ممتد گروی شده ظاہر شد - و آن کره است که محیط است به عالم اجسام ہما مہ و این عرش عظیم است

(بقیہ حاشیہ ۳۲) فد بجہ وسار بہ مسیبتہ شہر فی سرد حۃ
 واحد لا طویت لہ الأودیة والجمیل پیر طر نفیت شیخ الاسلام گوید -
 الہی - او کہ حق را بہ دلیل جوید، بہ بیم و طمع پرستد - و او کہ حق را بہ احسان دوست
 دارد، روز محنتا برگردد - و او کہ حق را بہ خوشی جوید نایافتہ، یافتہ پذیرد -
 الہی عارف ترا بہ نور تو می داند، از شعاع وجود عبارت نہ می تواند - در
 آتش مہر می سوزد و از نار باز نہ می پردازد -

.... وَلِلّٰہِا بَدَعَ مَعَد، اللّٰتعی - اسماعیل کودکی روز بہ روز افزون بود
 کریم بر آمدہ، و عزیز بر خاستہ، سدا کہ خلت بود، و صدق در محمد مرسل بود
 گوشہ دل خلیل در داوخت، بہ چشم استحسان در دنگر ست، از در گاہ
 عزت عتاب آمد کہ اے خلیل ما ترا از بت آزری نگہ داشتیم، تا دل
 در بند عشق اسماعیلی کنی؟ ہر چہ بجا بہ راہ خلت باشد چہ بت آزری و چہ
 روے اسماعیلی

بہ ہر چہ از راہ باز آئی چہ کفر آن حرف و چہ ایمان
 بہ ہر چہ از دوست و آمانی چہ زشت آن نقش و چہ زیبا
 اے خلیل - دعوی دوستی ما کردی و مرید وار در راہ ارادت آمدی کہ

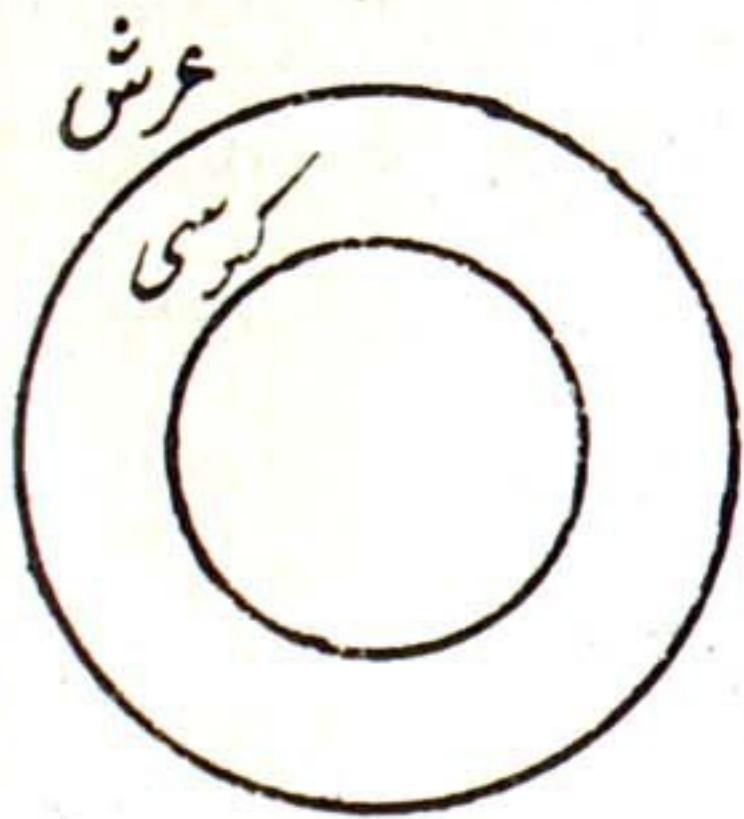
و در عمارت چهار ملایک موجود شدند که حامل عرش اند و به روز قیامت
 بهشت ملک حامل عرش خواهند شد - و این عرش مستوی رحمان است
 که رحمان بر وظایف است چنان چه اللہ تعالیٰ فرموده - الرَّحْمٰنُ
 عَلٰی الْعَرْشِ الْمُسْتَوٰی - لہذا رحمت او عام است بر جمیع عالم -
 و این نوع از انواع خالی نیست کہ شمول رحمت نیست - و در غضب
 ہم رحمت است - چه در غضب رحمت بر عالم عارض بر مغضوب علیہ و
 این الم ہم حقیقتی است از حقائق رحمت بہ آن متعلق شد پس
 الم در وجود آمد از رحمت - و نیز این رحمت است بر مغضوب علیہ
 مثلاً الم نار کہ عاصی رانی رسد بر آئے آن کہ زنگ گناہ از وی
 زایل شود - چنان کہ زر سپاہ را و آتش می اندازند تا از زنگ
 صاف گردد - مثل این مثل احتیاج است - اگر چه پیش احتیاج مولم
 است - لیکن چون معطی بہ صحت است عین رحمت است - و
 همچنین اقامت حدود اگر چه مولم است لیکن چون مزیل گناہ
 است عین رحمت است -

(بقیہ حاشیہ ۳۵) اِنِّیْ وَجَّهْتُ وَجْهَیْ لِلدِّیْنِ حٰی فِطْرَ السَّمٰوٰتِ
 وَ الْاَرْضِ - از خلائق و علایق بنیاری گرفتی کہ - اِنَّهُمْ عَدُوٌّ لِّیْ اِلَّا
 مَدَیْنَتَ الْعٰلَمِیْنَ - اکنون آمدی ودلی کہ بر محبت جلال و جمال ما
 وقف است فا او پر دشتی و مہر مہر بر او نہادی - قرآنی

عرش و کرسی

در ہون عرش
 عظیم جسمے دیگر
 است بہ این شکل و این کرسی کریم است
 درین کرسی سیدی است قدسین
 رحمان - کہ عبارت از انوار رحمت خالصہ
 و غضب اسرار ازین کرسی غضب و
 رحمت خالصہ متعلق بہ عباد می شود - و درین کرسی ملائک اند - خدمت

(بقیہ حاشیہ ۳۳) قرباناً و انقطع الی القطاراً - خیر اور اقربان کن -
 و رما می خواہی در خود را در مان کن -
 تبادل ز علایقت یگانہ نہ شود یک تیر ترا سوئے نشانہ نہ شود
 تا پیر و چہانت از میانہ نہ شود کشتی بہ سلامت بہ کرانہ نہ شود
 رحمہ اللہ و راضی عنہ ما احلی کلامہ و ما اعذب بیانہ - افاض
 اللہ علینا من علومہ و اسرارہ و الوارہ -

آہی بہ این پاک مردان خویش کہ بودند از عشق تو سینہ ریش
 بیفکن از ایشان بہ من پر توے کہ این رہ روان را شوم پیرو
 مرا نیز از عشق دروے بدہ نہ خاک رہ خویش گردے بدہ
 ۳۳ سیدی عبدالکریم بن ابراہیم الجیلانی قدس سرہ کہ در نصف اول قرن
 تاسع وفات یافتہ در کتاب "الألسنان الکامل" نوشتہ "ان

آن ہا ایصال رحمت و عذاب است بہ عباد۔
 و در جوف این کرسی۔ کرہ دیگر است کہ فلک اطلس است و
 این عرشِ منتخیر است۔ در عالم ازین عرش تغیر واقع می شود۔ و
 از اسمے کہ این عرش منظر اوست۔ مناسب آن ملائک اند کہ خدمت
 آنها ترتیب عالم تغیر است۔ و در جوف فلکِ اطلس فلکِ ثوابت است
 و این کرسی دیگر است و در آن ہم ملائک ہستند مناسب آن۔ این ہمہ

و بقیہ حاشیہ ۵۳) القدمین عبارة عن حکمین ذاتین
 متضادین۔ و هما من جملة الذوات بل هما عين الذات۔
 و هذان الحکمان ما ترتب الذات علیہما كالحدوث
 والقدم، والحقیقة والخلیقة، والوجود والعدم،
 والتناهی وعدم التناهی، والتشبیہ والتنزیہ، و
 امثال ذلك۔ و نوشتہ "أمّا النعلان فالوصفان المتضادان
 كالرحمة والنقمة، والغضب والرضا، وامثال ذلك
 والفرق بین القدمین والنعلین، ان القدمین عبارة
 عن المتضادات المخصوصة بالذات والنعلان عبارة عن
 المتضادات المتعدية الى المخلوقات یعنی انها تطلب الأثر
 في المخلوقات۔ فهی نعلان تحت القدمین لأن الصفات
 الفعلية تحت الصفات الذاتية۔ الخ۔

کہ ذکر کرده شد موافق آن است کہ مکشوف بر شیخ اکبر شیخ محی الدین
عربی قدس سرہ شدہ۔

و در مشہود ہمیں فلکِ اطلس عرشِ عظیم است و فلکِ ثوابت
مماس فلکِ اطلس نیست، بلکہ در میان خلواست۔ درال جنت
مخلوق است۔ سقفِ جنت سطحِ مقعر فلکِ اطلس است و زمین
جنت سطحِ محدبِ فلکِ ثوابت۔ بعد از آن آب و زمین و ہوا پیدا شدہ
است و از ہوانا متکون شد۔ بعد از آن دربار و زمین تجر شدہ۔
و خان متکون شد۔ و مرتفع شد، و منجمد گشتہ سبغِ سماوات پیدا
شدند و در ہر آسمان ملائکہ اند، مشغول بہ خدمات۔ و زیر زمین
دوزخ مخلوق گشتہ است۔

مرتبہ سادسہ مرتبہ انسان است و
مرتبہ سادسہ | این انسان مظهر است۔ جامع فرج
مظاہر را۔ چہ تعین اول مع ما فیہ ظاہر شدہ است و تعین ثانی
و تعین ثانی باہر چیزے کہ ظاہر شدہ است در آن از عوالم ثلاثہ،
ظاہر شدہ در انسان۔ و انسان جامع مزجیع عوالم را است۔ و
حق تعالی با جمیع اسماء و صفات خود و با جمیع صفات اکوان و مظاہر
ظاہر است و انسان۔ و انسان جامع است ہمہ موجودات را از
ازل تا ابد۔ و اندان نامیدہ شدہ است بہ عالم صغیر۔ و انسان
کامل خلیفہ اللہ است و مقصوف است در ہمہ عوالم و فیض

حق سبحانہ تعالیٰ نہ می رسد۔ بہ بیچ چیز از اجزائے عالم مگر بہ واسطہ
باطن انسان کامل و لہذا مسجود ملائکہ گشتہ۔

انسان کامل | انسان کامل اگرچہ خلق عنصری آخری است
لیکن بہ باطن و حقیقت خود اول است و

مضامی تحین اول است۔ و او مقصود از خلق عالم۔ واللہ تعالیٰ
این انسان کامل را بہ دوید خود پیدا کردہ۔ و مراد بہ دوید،

اوصاف جلالیہ و جمالیہ، و اسماء فعلیہ و انفعالیہ، و اوصاف
اسماء قدیمیہ و صفات و اسماء کونیہ اند۔ و باقی عالم را بہ یزد و احد

پیدا ساختہ۔ و این دقیقہ را ملائکہ طبعیہ نہ فہمیدند و گفتند۔ آیا پیدا
می کنی کہے را کہ فساد در زمین خواهد کرد و ما شیخ ہستیم۔ و نہ دانستند

کہ تسبیح آہن بہ اسم خاص است کہ آن ملائکہ مظهر آن اسم بودند۔ و
حال آنکہ اللہ تعالیٰ را اسماء اند کہ ملائکہ را خیر آن اسماء نہ بود۔

واللہ تعالیٰ آدم یعنی انسان کامل را تمام اسماء خود تعلیم فرمودہ۔ چہ
آدم یعنی انسان کامل مظهر ذات جامعہ و جمیع اسماء راست۔ و انسان

کامل مسیح بہ ہمہ اسماء راست۔ پس تسبیح انسان کامل اکمل است از
تسبیح ملائکہ۔ واللہ تعالیٰ بہ ملائکہ تمام کائنات را معروض ساخت و

گفت کہ خیر و ہید از اسماء این کائنات۔ یعنی اسمائیکہ این کائنات
تسبیح بہ آن اسماء می کنند و مظهر آن اسماء ہستند۔ پس ملائکہ چون

کہ از تکبر منزه بودند، اعتراف بہ عجز خود کردند و گفتند۔ لا علم لنا

إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَّهُ - وَأَوْمَأْنَا بِهِنَّ سَمَاءُ كَرُو لَيْسَ ظَاهِرًا شَدَّ مُضِلُّ آدَمَ
 يَعْنِي الْإِنْسَانَ كَامِلًا نَزَّوَمَا لَمْ وَسَبَبٌ مَسْجُودٌ شَدَّ الْإِنْسَانَ كَامِلًا مَوْلَا مَشَدَّ
 وَأَنَا بَلْبِيسٍ لَيْسَ إِبْرَاهِيمَ وَكَلَّمْتُ - أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ
 خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ - يَعْنِي مَنْ بَهْتَرَمَ مِنْ آدَمَ
 كَمَا الْإِنْسَانَ كَامِلًا اسْت - پیداکردی تو مرا از آتش - و آدم را از طین
 و طین عبارت است از اجزائے زمین که بمنزوح است به آب - و
 ابلیس پیدا شدت آدم را طین و نه دانست که ظاہر است در وے
 ذات با جمیع اسماء و صفات و جمیع حقائق عالم که از ان جمله نار هم هست
 و تکبر و زید بر مظهرے که نه شاید تکبر بر او - و لهذا ملعون و مطر و داری
 گروید - و ابلیس مظهر اسم مضیل است - و ممکن نیست که از و
 عباد رشود سوائے اضلال و گمراهی - و او تسبیح حق نہ می کند مگر به اسم
 مضیل و آنچه قریب اوست در معنی - لهذا گفت - فَبِعِزَّتِكَ
 لَا أُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ - یعنی قسم عزت تست اے رب!
 البته گمراه نخواهم کرد افراد نوع انسان را - یعنی بران مکر بند، تم - و
 او خدمت اضلال اختیار نمود تا اسم مضیل ظہور یابد - لهذا
 اللَّهُ تَعَالَى أَوْ رَأْفَرُود - وَأَسْتَفْزِرُ مِنْ أَسْتَطَعْتَ
 مِنْهُمْ بِصَوْتِكَ وَأَجْلِبُ عَلَيْهِمْ بِخَبْرِكَ وَرَجُلِكَ وَ
 وَشَارِكُمْ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ وَمَا يَعِدُّهُمْ
 الشَّيْطَانُ إِلَّا غُرُورًا - يَعْنِي جَنْبِشُ بَدَهْ كَسَى رَا كَمَا اسْتَطَاعْتَ

بر اضلال وے داری بہ آواز خود تا فریفتہ آواز شدہ در خدالت
 افتد۔ و حیلہ بساز بر آہنہا بہ سواران خود و پیادگان خود و شرکت
 کن آہنہارا در اموال و اولاد تا از حیث اموال و اولاد در ضلال
 افتند و وعدہ کن بہ آہنہا از وعدہ فریب یافتہ، در ضلال افتند
 و وعدہ نہ خواہد کرد و شیطان مگر فریب۔ ازین کہ گفتہ است اللہ
 تعالیٰ معلوم شد کہ اللہ تعالیٰ شیطان را مقرر نمودہ برائے اضلال
 و اغوا بہ ہر طریقے کہ باشد۔ تا اسم مضلل ظاہر شود۔ پس ابلیس ہم
 موکول است بہ خدمت۔ و انسان کامل اگر چہ بہ نظر حقیقت خود
 جامع جمیع اسما است۔ و ابلیس را مدوگار۔ جزر حقیقت او است
 کہ اسم مضلل است لیکن او بہ صورتی کہ ظاہر است در دوار دنیا
 و در آخرت کہ منظر اسم ہادی است۔ پس از انسان کامل بہ جز
 ہدایت نیاید۔ و از وے عمل صادر نہ شود مگر آن کہ اثرے از آثار
 ہدایت کہ منظر اسم ہادی است۔ داشتہ باشد۔ لہذا اکمل از
 انسان کامل کہ رسل و انبیا اند معصوم اند بے شبہ۔ و اولیا از
 انسان کامل محفوظ اند۔ اگر معصیتے بر سبیل ندرت از ایشان صادر
 شود۔ مقارن توبہ و استغفار گردد۔ و این اثرے از آثار ہدایت
 و موجب ظہور تائب و عفو و غفور است۔

جمیع اسما و صفات را یک منظر ہا | بدان کہ حق سبحانہ تعالیٰ
 اگر چہ در ازل عالم بود

و میرا نسبت جمیع اسمائے حسنیٰ خود را در ذات خود و در ذات کونیه
 که مظاہر آن اسماء اند، لیکن خواست که یک مظہرے سازد کہ در آن
 اسمائے حسنیٰ خود کلیتہً و جزئیتہً کہ از احصاء بیرون اند مشاہدہ
 کند۔ ہر آن مظہر در جامعیت مضامین و مماثل تعین اولیٰ باشد کہ
 جامع است در مراتب الہیہ و آن مظہر مراتب باشد مہر رویت جمیع
 اسماء مجتمعہ و دفعہً پس پیدا ساخت انسان کامل را کہ جامع

۵۳۶ در بیان فردا کمل از احسان کامل مابین جناب شیخ اکبر و حضرت
 مجدد قدس اللہ سرار ہما اختلاف نیست کہ وہی خلیفۃ اللہ فی
 الارضین است۔ شیخ اکبر چہیں فردا کمل را قطب الاقطاب می نامند
 و حضرت مجدد ویرا قیوم گویند۔ بہ صورت اختصار بیال ہر دو حضرت
 نوشتہ می شو۔

شیخ اکبر قدس سرہ در فصوص نوشتہ اند کہ فہو من العالم
 کفص الخاتم من الخاتم الذی ہو محل النقش۔ فالعلامۃ
 التی بہا یختم الملک علی خزائنه و سماہ خلیفۃ من اجل
 ہذا لانہ تعالیٰ الحافظ خلقہ کما یحفظ الختم الخزائین
 فہا دام ختم الملک علیہا لا یجسر احد علی فتحہا الا
 یاذنہ۔ فاستخلفہ فی حفظ العالم۔ فلا یزال العالم
 محفوظا مادام فیہ ہذا الا انسان الکامل۔ الا تراہ

ہمہ اسماء و ہمہ مظاہر است۔ پس دید ہمہ اسماء و ہمہ کائنات را در
النسان۔ پس رحم کرد بر کائنات عالم۔ پس النسان کامل بہ منزکہ دید
است مرتق سبحانہ را در رویت اسماء و کائنات۔ و ہر کائن مظهر

ربقیہ حاشیہ ۲۵) اذا زال وفك من خزانه الدنيا لم يبق
فيها ما اختزنه الحق فيها وخرج ما كان فيها و التحق بعضه
ببعض و انتقل الأمر الى الآخرة، فكان ختمًا على خزانه
الآخرة ختمًا ابدیًا۔ الخ

و نیز در فصوص نوشتہ اند "فما وصل الینا من اسم تسمی بہ
الّٰ و جدنا معنی ذلک الأسم و روحہ فی العالم۔ فمادیر العالم
ایضا الّٰ بصورتہ العالم و لذلک اقال فی خلق آدم الذی ہو
البرنا مجر الجامع لتحتوی الحضرة الالهیة الّٰ ہی الذات
والصفات والافعال۔ قوله " ان الله خلق آدم علی صورته،
ولیسست صورته سوى الحضرة الالهیة۔ فواجب فی هذا
المختصر الشریف الذی هو الّٰ انسان کامل جمیع الاسماء
الالهیة وحقائق ما خرج عنده فی العالم الكبير المنفصل و
جعلہ روحًا للعالم فسخر لعلو ولسفل لکمال الصومرة
فکما انه لیس شیء من العالم الّٰ وهو لیسبج الله بحمد الّٰ
کذلک لیس شیء فی العالم الّٰ وهو مسخر لہذا الّٰ انسان

اسکے بود از اسماء و اورا خیر نہ بود بہ اسم دیگر کہ مظهر آن نیستت و ہر
مظہر می دانست کہ کمال ہمین است کہ این اسم در روی می خوابد و
در اسماء تقابل است چہ منتقم مقابل غفور است پس در مظاہر

ر بقیہ حاشیہ ۳۵) لما تعطیہ حقیقۃ صورتہ فقال و
سخر لکم مافی السموات و مافی الأرض " جمیعاً صندہ و کل ما
فی العالمہ تحت تسخیر الانسان علم ذلک من عنده و هو
الانسان الکامل و جمل ذلک من جملہ و هو الانسان
الحيوان - الخ

حضرت مجدد قدس سرہ در مکتوب بیازدہم از دفتر دوم نوشتہ اند۔
" انسان اعجوبہ الیست کہ یباقت تملکت پیدا کردہ است و بار امانت
برداشتہ است۔ از ہما کھن غریبہ انسان بشنو کہ معاملہ او بجائے می
رسد کہ قابلیت مرآتیت حضرت احدیت مجرودہ پیدا می کند و بے
اقتران صفات و شیونات مظهر ذات احدی گردد۔ تعالی شانہ۔ و
حال آن کہ حضرت ذات۔ تعالی و تقدس بہرہ وقت مستجمع صفات و
شیونات است۔ و بیح وقت ذات را۔ تعالی۔ انفکاک از صفات
و شیونات نیست۔ بیانش این کہ انسان کامل چون از گرفتاری ماسوائے
ذات احدیت۔ تعالی و تقدس۔ آزاد گشتہ گرفتاری بہ ذات احد۔
جمل سلطانہ پیدا کند و از صفات و شیونات بیچ ملحوظ و منظور و مقصود و

آں اسماء متقابلہ تضاد واقع است۔ و ہر مظهر خواہد کہ دیگر نہ باشد
و با ہم متنازع اند۔ پس عیبی کہ ملا یکا اظہار آن کردند، از
فساد و سفک و ما کہ عین نزاع است۔ و در ہمہ کائنات

(بقیہ حاشیہ ۳۶) مطلوب او نہ باشد، بہ حکم المرء مع من احب
او را یک قسم اتصالی مجہول الکلیفیتہ بہ حضرت احدیت مجرورہ پیدا
می گردد و آن گرفتاری کہ بہ ذات احد۔ جل سلطانہ۔ اورا حاصل
شده بود۔ نسبت قرب الی چون بہ ذات الی چون دروے اثبات نماید۔
درین وقت انسان کامل مرآت ذات احدی گردد بہ حیثیتہ کہ از صفات
و شیونات دران ہیج مشہور و مرئی نہ شود بلکہ احدیت مجرورہ۔ تعالت
و تقدست۔ دروے ظاہر و محلی نہ شود بلکہ احدیت مجرورہ۔ تعالت و
تقدست۔ دروے ظاہر و محلی باشد۔ سبحان اللہ العظیم۔ ذاتی
کہ از صفات پرگز انفکاک نہ داشت در مرآت این انسان کامل بہ
حیثیت تجر و ظاہر و محلی گشت و حسن ذاتی از حسن صفاتی متمیز شد۔
و این مرآتیت و مظهریت غیر از انسان کامل احدی را میسر نہ
شده است۔ حضرت ذات۔ تعالی و تقدس۔ بے اقتزان صفات و
شیونات در این چیز غیر از انسان محلی نہ گشته۔ عرش مجید در عالم
کبیر مظهر حضرت ذات۔ مجمع صفات است۔ تعالی و تقدس۔ و
انسان کامل در عالم صغیر مظهر حضرت ذات احد است کہ مجرد از

عالم بود۔ و ہم در ملائکہ بود کہ نزاع کردند در ایجاد آدم۔ یعنی
انسان کامل۔ پس فتاوندوران عیب، و شعور بہ این نہ داشتند
ہذا شرع شریف ہی فرمود از دیدن عیب دیگران و تزکیہ کردن

(بقیہ حاشیہ ۳۶) اعتبارات است۔ این مرآتیت از اعجاز و عجیبیہ کئی
انسان است۔ واللہ سبحانہ المعطی۔ لا مانع لما اعطاه ولا
معطى لما منعه۔ والسلام علی من اتبع الهدى والتزم
متابعہ المصطفیٰ علیہ وعلی آلہ واصحابہ الصلوٰت
والتحیات العلیٰ۔

و در مکتوب ہفتاد و چہارم از دفتر دوم نوشتہ اند "ہایدانست
کہ ان اللہ خلق آدم علی صورتہ۔ او تعالیٰ از صورت منترہ
و متعالی است۔ پس خلق آدم بر صورت او سبحانہ بہ این معنی تواند بود۔
کہ اگر مرتبہ تنزیہ را در عالم مثال صور تے فرض کردہ شود، ہر آئینہ این
صورت جامع خواندہ بود۔ کہ انسان جامع بر آن صورت موجود گشتہ است
صورت دیگر را قابلیت آن نسبت کہ تمثال آن مرتبہ مقدسہ تواند بود۔
و مرآت آن تواند گشت۔ ازینجا است کہ انسان شایان خلافت او تعالیٰ
گشتہ است زیرا کہ تا بہ صورت شے مخلوق نہ گردد شایان خلافت آن
شے نہ باشد۔ چہ خلیفہ شے خلف شے است و نائب مناب آن شے
است۔ و چون انسان خلیفہ رحمان گشت۔ تعالیٰ۔ ناچار تحمل باران
راستعین شدہ۔ لا یحمل عطا یا الملک الا مطایبا۔ آسمانہا وز

نفس خود را۔ و چون تضاد و مخالف و رکائات بہ نظر اصل حقیقت
 آنها واقع است۔ پس ہر حقیقت این کائنات بقائے دیگرے نہ
 می خواہد۔ لیکن اللہ تعالیٰ با این تضاد باقی می دار و تا اسما روے

(بقیہ حاشیہ ۳۶) و کوہ ہا جامعیت از کجا یا بند تا بہ صورت او تعالیٰ
 مخلوق گردند و شایان خلافت او تعالیٰ باشند و تحمل بار امانت او سبحانہ
 نمایند۔ و محسوس می گردد کہ اگر این بار امانت را فرضاً بہ آسمان و زمین و
 کوہ حوالہ نمایند پارہ پارہ گردند۔ و بیخ اثرے از آنها باقی نہ ماند۔
 و آن امانت بہ زعم این جبقیر قیود **میت** جمیع اشیا راست۔ بر
 سبیل نیابت کہ مخصوص بہ کمل افراد انسان است یعنی معاملہ
 انسان کامل تا بہ جائے می رسد کہ او را قیوم جمیع اشیا بر یہ حکم خلافت
 می سازند۔ و ہمہ را فاضل وجود و بقا و سائر کمالات ظاہری و
 باطنی بہ توسط او می رسانند۔ اگر ملک است یا او متوسل است و اگر
 انس و جن است بہ او متشبث۔ و فی الحقیقت توجہ جمیع اشیا
 بہ جانب اوست و ہمہ نگران اویند۔ این معنی را دانند یا نہ۔ فرمودہ
اِنَّهٗ كَانَ ظَلُوۡمًا جَهُوۡلًا۔ کثیر الظلم علی نفسہ بحیث لا یبقی
 من وجودہ ولا من توابع وجودہ اثر اولاً حکماً۔ و تا بر خود چینی
 ظلم نہ نماید شایان تحمل بار امانت نہ بود۔ **جہوۡلاً**۔ کثیر الجہل
 بحیث لا یکون لہ علم ولا ادر اک بالمطلوب بل عجز عن
 الادر اک و جہل عن العلم بالمقصود۔ و این عجز و جہل

ظاہر باشند۔ ویجیکے ازیں کائنات قابلیت خلافت نہ داشت
چہ بہ حسب حقیقت خود ترتیب مضاد نہ می تواند کرد۔ و چون انسان
کامل جامع جمیع اسما و صفات است اورا بہ حسب حقیقت او کے

(بقیہ حاشیہ ۵۳۶) دران موطن کمال معرفت است۔ لان
اجہاہم اعرفہم شمة ولا شک ان اعرفہم الیق بحمل الأمانة
ایں دو صفت گویا علت اندر حمل بار امانت را۔ این عارفی کہ بہ منصب
قیوہیت اشیا مشرف گشتہ حکم وزیر دارد کہ مہمات مخلوقات را بہ او
مرجوع داشته اند۔ ہر چند انعامات از سلطان است اما وصول انہما مربوط
بہ توسط وزیر است۔ رئیس این دولت ابوالبشر حضرت آدم است۔ علی
بنیاد علیہ الصلاۃ والسلام۔ و این منصب عالی بالاصالت۔
مخصوص بہ انبیاء اولی العزم است علیہم الصلوٰت والتحیات۔ و بہ
تبعیت و وراثت این بزرگواران ہرگز بہ این دولت مشرف سازند۔ و
باکریان کار ہادشوار نسبت را الخ۔

و در مکتوب ہشتادم از دفتر سوم نوشتہ اند: چون افراد عالم
ذلال اسما و صفات باشند ناچار وصول شان بہ اصول شان خواہد بود۔
و آنجا پیشنخواہد گذشت کہ اصالت را ہم آنجا گنجائش نیست کہ
غنا ذاتی است آنجا از ہمہ چہ اسم بود و چہ صفت و چہ شان و چہ
اعتبار پس عالم را از مرتبہ مقدسہ حضرت ذات تعالیٰ جز حرمان
نصیب نہ بود۔ و وصل و اتصال را آنجا گنجائش نباشد۔ لیکن عادیۃ اللہ

مضادہ و مخالفت با کسے نسبت چہ عالم و ہمہ اسماء را جزا و قوائے سے
اند۔ اگر چہ صورت وے مظہر ہادی است۔ ضد بیت و مخالفت با مظہر
مضل دارد۔ لهذا اللہ تعالیٰ ابلیس مردود را عدو آدم فرمود۔ شنی۔
چون کہ بیرنگی اسیر رنگ شد   موسیٰ یا موسیٰ در جنگ شد
چون بہ بیرنگی رسی کاں داشتی   موسیٰ و فرعون دارند آشتی

دلیقہ حاشیہ (۱) جاری گشتہ است کہ از کمال رحمت و رافت خود
بعد از قرون متطا اولہ و از منہ تبعاعدہ صاحب دولتے را بعد از فنائے اتم
بقائے اکمل می بخشند و نمودجے از ذات اقدس اورا عطای فرمایند کہ
قیام او چنان چہ اول بہ اصل خود بودہ کہ اسماء و صفات باشند الحال قائم
باین نمودج باشند و مجموع آن اعراض سابقہ کہ داشت۔ و این ذات
موسوب حقیقت او بود و کمال انسانی او بہ انجام رسد و نصبت در حق او
تمام گردد۔ و سخن می گویم نیک استماع تمامی کہ قیام عارف مخصوص بہ آن ذات
موسوب نیست۔ بلکہ تمام افراد عالم را کہ اعراض مختلفہ اند چنانچہ اول قیام یہ اسماء
و صفات داشتند الحال قیام آہن بہ آن ذات موسوب مربوط ساختہ اند۔
و یہ آن یک ذات ہمہ را قائم گردانیدہ۔ عکس خاص کندندہ مصلحت عام را۔
سہر خلافت انسان کہ در کریمہ۔ اِنِّیْ جَاعِلٌ فِی الْاَسْرِ مِنْ خَلِیْفَةٍ اٰتِیَہِ
است اینجا متحقق می گردد و حقیقت خبر۔ اِنَّ اللّٰهَ خَالِقُ اٰدَمَ عَلٰی صُوْرَتِہِ
و ربن مقام واضح می شود۔ و آن کہ گفتیم کہ نمودجے از ذات اقدس اورا عطا
می فرمایند از تنگی میدان عبارات است و الا نمودجے را آنجا چہ گنجایش است

خلیفۃ اللہ | لاجرم انسان کامل را خلیفہ خود نمود تا بہ امداد باطن خود ہمہ کائنات عالم را باقی دار و وہر کما لے و نقصے را کہ کائنات مستعد اند بہ آنها رساند۔ و این مراد نیست کہ سبقی

(بقیہ حاشیہ ۳۶) و کدام چیز است کہ بہ صورت او بر آید و صورت را اینجا پیر بحال است۔

باید دانست کہ این قسم بزرگ در یک عصر متعدد نہ می شود۔ ہر گاہ بعد از قرونِ مقطا و لہ پیدا شود۔ تعدد آن در یک عصر چہ صورت دار و اگر تعین مدت ظہور این قسم دولت نموده آید مگر اقل آن را باور کنند۔
 رَبَّنَا آتِنَا مِن لَّدُنكَ سُرْحَمَةً وَهِيَ نُورٌ لَّنَا مِن أُنُورِكَ رَبِّهِمْ
 هذا ما قاله الامامان الجليلان العالمان قدس اللہ سرار ہما
 و افاض علینا من بدکاتہما و اسرار ہما و معاسر فہما۔ ہر
 دو حضرات متفق اند کہ برائے بقای عالم وجود فرد اکمل از انسان کامل
 ضروری است۔ آن فرد اکمل خلیفہ رب العالمین است۔ در صحیح امام
 مسلم از انس روایت آید کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ لا تقوم
 الساعة حتی لا یقال فی الارض اللہ اللہ۔ و از ابن مسعود روایت آید
 لا تقوم الساعة الا علی شرار الخلق۔ و در روایت دیگر است۔ ثم یبعث
 اللہ من یحاطی بہ فتوفی کل من کان فی قلبہ مثقال حبة من
 خردل من ایمان فبقی من لا خیر فیہ۔ الخ
 چہن فرد اکمل را کہ قیام عالم بہ فوات او وابستہ است۔ حضرت شیخ

حقیقت انسان کامل است۔ چہ این کفر است بلکہ جاعل و مبتقی و
مطہی ذات اوست سبحانہ و انسان کامل وسیلہ است در ایصال فیض
اوست سبحانہ و تعالیٰ۔ واللہ تعالیٰ این انسان کامل را ختم ساخت بر

دبقیہ عاشیہ (۱۵) اکبر قدس سرہ قطب الاقطاب می نامد و حضرت
مجدد قدس سرہ ویرا قیوم می گوید۔

قیوم از اسماء مبارکہ حضرت واجب تعالیٰ است۔ والقیوم
مبالغۃ من القیام فاللہ سبحانہ قائم بذاتہ و سبب
لقوام کل ما سواہ۔ نزد این عاجز تسمیہ حضرت مجدد السدب و
السبق است۔ حضرت شیخ اکبر قدس سرہ می فرماید کہ چنین فرد اکمل منظر تام
اسما و صفات پروردگار است۔ و قیوم از اسماء حسنی است۔ پروردگار
این فرد اکمل را منظر قیومیت ساخته لہذا چنین فرد اکمل را قیوم باید
گفت تا معلوم شود کہ وہ منظر قیوم است۔

بعض افراد کہ از اسرار و حقائق بے خبر اند برائے آن فرد اکمل کہ
وجودش برائے بقایے عالم سبب گشتہ تسمیہ قیوم را خوش نہ دارند بلکہ
نزد ایشان درین تسمیہ سور ادب۔ بر زبان کسے کلمہ استرجاع
می آید و کسے حوقلہ می خوانند۔ اگر ایشان در جمیع اسماء حسنی ہم چنان
گفتے و برائے کسے صفات علیم و خبیر و رؤف و رحیم تجویز نہ کردے
استغراب ایشان بیجا نہ بودے۔ اما وقتیکہ ایشان در اوصاف
باقیہ اوصاف حکم را سور ادب نہ دانند و در قیومیت خیال

برخزائے عالم پس ماوام این ختم باقی است و رزائے عالم
خللے نہ می تواند رسید و چوں یک فرد از انسان کامل وفات
یابد و گیرے قائم مقام وے گردد تا بقائے این انسان کامل

(بقیہ حاشیہ ۵۳۶) سو را ادب کنند معلوم است که ایشان از
اسرار شریعت و طریقت واقف نیند. حضرت مجدد از کمال افراد اند
حق تعالی جل شانہ و عم احسانہ ابواب علوم ظاہر و باطن بر ایشان
کشوده است. از حضرت ایشان امید سو را ادبی نباید داشت.
بلکہ از مطالعه مکتوبات مبارکہ ایشان اسرار و معارف و حقائق
را باید فهمید۔

چو بشنوی سخن اہل دل گو کہ خطا است
سخن شناس نہ فی دلیل خطا اینجا است

حضرت شیخ اکبر می فرماید کہ از چنین فرد کامل دنیا خالی نہ می ماند
یکے می رود۔ و گیرے بجایش می گیرد۔ و روزے کہ عالم از وے خالی ماند
دنیا بر باد می شود۔ و قیامت قائم می شود۔ و حضرت مجدد می فرماید کہ ایما
قسم بزرگ بعد از قرون متطاوولہ بہ ظہور می آید

این عاجز گوید کہ در کلام حضرت بن اختلاف نیست۔ حضرت شیخ
بیان مطلق از انسان کامل کرده و حضرت مجدد بیان اکمل از انسان کامل
کرده۔ چنانچہ می فرماید این منصب عالی مخصوص بہ انبیاء اولی العزم است
و بہ تبعیت و وراثت ہر کرا خواہند بہ این دولت مشرف سازند۔ ذلک
فضل اللہ یوتیہ من یشاء۔ و شکے نیست کہ در افراد کمال افضلیت

در دار دنیا علی التتابع دار دنیا باقی خواهد ماند - و چون انسان کامل باقی نہ ماند در دنیا، و خاتم و مایت مطلقه که علی علیه السلام اند و قات یا بد و خلیفہ حق و ختم دے باقی نہ ماند تضاد عظیم واقع خواهد شد و آسمان نشوق گردد و قیامت قائم گردد و عمارت منتقل بہ دار آخرت گردد۔

والبقیہ حاشیہ ۳۶) یکے بر دیگرے ثابت است - تِلْكَ الْمُرْسَلُ
فَصَلَّتْنا لِبَعْضِهِمْ عَلَى الْبَعْضِ۔

چنین فردا کمال راقطب الاقطاب گویند یا قیوم - وظیفہ دے این است کہ اِنَّ الْمَلَّهَ جَعَلَهُ قِیَوْمًا لِّكَثْرَاتِ الْکَوْنِیہِ وَهُوَ خَلِیْفَةُ
اللَّهِ فِی الْاَرْضِ۔

الاشکال جناب علامہ محمد اسماعیل بن عبدالغنی بن شاہ ولی اللہ
الدهلوی قدس اللہ اسرارہم - در کتاب عنقات نوشتہ اند در عقبہ
بست و یک از مقدمہ

واما ما یفہم من عبارات الامام الربانی رضی اللہ عنہ
من ان ما بہ التعین للحقائق الامکانیۃ هو العدم فینقلع
اساس القول بالا تحادِ راساً فلیس معقول امثالنا الفاقدين
للكشف والشہود الی در کہ سبیل کیف ولا یمکن منا ان نتصوہا
ان یكون الشیء المعدوم فضلا عن العدم قیوماً لشیء موجود
اصلیاً کان او ظلیاً۔ الخ۔

این عاجز گوید۔ اشکال در ان صورت پیدای شد کہ حضرت مجدد

قطب الأقطاب

وخلیفہ کامل بر خلیقہ سید عالم محمد مصطفیٰ
صلوات اللہ وسلامہ علیہ وآلہ واصحابہ
است و قبل فحی سید عالم بہ عالم دنیا، انبیاء و رسل نائب سید عالم بودند

و بقیہ حاشیہ ۳۶) قدس سرہ حقائق ممکنات را بتما مہا مادہ عدمیہ
فرمودے۔ آنجناب می فرمایند کما تقدم فی الحاشیة العاشرة
"آن عدمات متقابله نیز در علم واجبی جل شانہ تفصیل و تمیز پیدا کرده اند و
مرایائے اسما و صفات متقابله خود گشته و مجالی ظهور عکوس آنها نموده۔ نزد
فقیر آل عدمات با آل عکوس اسما و صفات حقائق ممکنات اند غایبہ ما فی الباطن
آل عدمات در رنگ اصول و مواد آن مہیات اند و آل عکوس همچون
صور حالہ در آن مواد۔ و نوشته اند پر توے از حضرت وجود برین ماہیت
ممتزجہ انداختہ مبدا آثار خارجیہ گردانید و گفته اند۔

نیاروم از خانه چیزے نخست تو دادی ہمہ چیز و من چیز تست
ذک تقدیرا لعزیز العظیم۔ وهو الخلاق العظیم۔ او جہا لدنیا
عن عدم۔ قیوم کائنات نہ محض آن مادہ عدمیہ است کہ اصل کائن
است بلکہ آن مادہ عدمیہ با آل عکوس اسما و صفات با آل آن پر توے
کہ از حضرت وجود بروے اقتبیدہ و بہ وے بقا حاصل کرده، می باشد۔
این عابث گوید، تایید مسلک حضرت ایشان از حدیث حسن می شود کہ امام ترمذی
در جامع خود در باب افتراق ہذہ الأئمة از عبد اللہ بن عمر روایت کرده۔
انہ سمع النبی صلی اللہ علیہ وسلم ليقول۔ ان اللہ تبارک و تعالیٰ

و خلیفہ حق بودند بر عالم۔ و بعد وفات آن سرور صلی اللہ علیہ و آلہ و اصحابہ وسلم قطب الأقطاب نائب اوست صلی اللہ علیہ و آلہ و اصحابہ وسلم۔ و قطب الأقطاب خلیفہ حق و ختم است بر عالم

ربقیہ حاشیہ ۳۶) خلق خلقه فی ظلمة فالقی علیہم من لوزة فمن اصابه ذلك النور اهتدى ومن اخطأ ضل فلذلك اقول جفا القلم علی علم الله۔ اھ۔ جائیکہ حضرت وجود است ہمہ نور است۔ "اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ" و جائیکہ عدم است ہمہ ظلمت است۔ اگر ذاتی ممکن علم الہی و تجلیات صفات و شیونات الہیہ بودے، سیئات از کدام جا در وے ظهور کرده۔ پروردگار گفته۔ "أَيْنَمَا تَكُونُوا يُدْرِكُكُمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُّشِيدَةٍ وَإِنْ تُصِيبِهِمْ حَسَنَةٌ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَإِنْ تُصِيبِهِمْ سَيِّئَةٌ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِكَ قُلْ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ نَمَالٌ هُوَ لِأَعْقَابِ الْقَوْمِ لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ حَدِيثًا مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ وَأَرْسَلْنَاكَ لِلنَّاسِ رَسُولًا وَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا۔ ہر چہ از حسن و جمال و کمال ظهور کرده از یمن تجلیات اسما و صفات پروردگار است لہذا بیانش فمن اللہ آمدہ۔ و ہر چہ از قبائح و سیئات رسیدہ از آن اصل عدوی منظم است کہ ماوائے ہر شر و فساد است لہذا بیانش فمن نفسک آمدہ۔ چہ بہ اعتبار ظاہر حقیقت ذاتی ممکن عدم است

وَأُوَامَا أَوْلِيَا وَخَلِيفَةُ حَقِّ اسْتَأْتِ - وَتَحْقِيقُ أَمَانَتِشْ أَنْ اسْتَأْتِ كِه
 قَطْبِ الْأَقْطَابِ وَرَبْعُ عُمُومِ كَرْسِيِّ نَشِينِدْ - وَبِهِ أَوْلِيَا سَوَا
 اِفْرَادِ كِه اَزْ وَآئِرَةُ قَطْبِ بِيْرُونِ اَنْدِ صَفْ بِهْ صَفْ بِشِشْ وَكِيْ حَاضِرِي
 شَوْنِدْ - وَدَوَا اَزْ وَزْرَا كِيْ وَكِيْ اَنْدْ - يَكِيْ يَمِيْنِ نَشِينِدْ وَبِكْرِ شَمَالِ - وَ
 وَرَا صِلَا حِ صُوفِيَهْ وَزْرَا كِيْ قَطْبِ الْأَقْطَابِ رَا اَمَامَتِي كُو بِيْنِدْ
 رَسُوْلِ سَيِّدِ عَالَمِ صَلِي الْمَلْعَدِ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ قَطْبِ الْأَقْطَابِ اَمَامِ
 وَوَزِيْرَانِ اَلْ حَمْرَتِ، قَدْرَةُ اَوْلِيَا، اَفْضَلِ الْمَصْدَقِيْنَ اِمِيْرِ الْمُؤْمِنِيْنَ
 اَبُو بَكْرٍ وَحَمْرَتِ عَمْرُو وَنَدْوِيْ شَيْخِ اَكْبَرِ وَرَفُوحَاتِ نُوْشْتِهْ اَنْدْ كِه قَطْبِ
 الْأَقْطَابِ بِهْ وَزِيْرَانِ خُودِ اَوْلِيَا كِيْ وَبِكْرِ كِه اَوْتَا دَوَابِلَالِ وَغَيْرِ اَنَهَا
 مِسْتَمْدَا عَمْرِي كَنْدَتَا كَانَاتِ رَا بَرَسَانَتَا اَنْجِهْ وَرَا سْتَعْدَا دَاتِ كَانَاتِ
 اسْتِ وَكَانَاتِ بِهْ لِسَانِ اسْتَعْدَا اِطْلَبِي كَنْدُو قَطْبِ الْأَقْطَابِ
 رَا نَسْبِ سِيَاوَاتِ شَرْطِ نَبِيْتِ - تَشْنُوِي

آن امام حق و قائم آن ولی است خواه از نسل عمر خواه از علی است
 و شیخ اکبر قدس سره در رفوحات می فرمایند - که این قطب الاقطاب
 افضل اولیای زمان خود است به باطن خود - و این خلافت

(بقیه جاشیه ۳۶) اگر چه ظهور آن عدم بهم به قدرت خلاق عظیم شده
 ظهیر اکل من عند الله - والی هذا الشار السید المجدد و اول من
 سارک بجهت البیت من الشها -

بیا و مردم از خانه چیرے نخست : تو داد می همه چیز و من چیز تست
 هذا ما ظهر للعاجز و الله سبحانه اعلم -

باطنہ باخلافت ظاہرہ در بعض اقطاب مجامع است چون ابو بکر صدیق
 و عمر و عثمان و علی و امام حسن و معاویہ بن یزید و عمر بن عبدالمعزیز و
 متوکل و در بعضی فقط خلافت باطنہ است، مفارق از خلافت ظاہرہ
 چون بایزید بسطامی و این کثیر است۔ اھ۔ و در قطب لاقطاب
 نیز تفاضل باشد۔ بعض افضل از بعض و شیخ محی الدین سید
 عبدالقادر جیلانی قدس سرہ افضل ترین اقطاب بود و قدم و کتے
 بر رقاب ^{۳۴} ہر دلی بود۔

۳۴ حضرت مجدد در مکتوب ۲۹۳ از دفتر اول نوشتہ اند: "آنحضرت
 حضرت شیخ عبدالقادر قدس سرہ فرمودہ: "قَدْ لَمْ يَهْدِنِي هَذِهِ عَلَيَّ رَقِيَّةٌ كُلَّ
 ذِي اللَّهِ" صاحب معارف کہ مرید و مریدانے شیخ ابوالنجیب مہروردی است
 کہ از محرمان و مصاحبان حضرت شیخ عبدالقادر بودہ است۔ این کلمہ را
 از اں ساختہ است کہ مشہر عجیب اند کہ از مشائخ در بدایت احوال بہ واسطہ
 بقائے سکر صدور یافتہ اند۔ و در صفحات از شیخ حماد و دباس کہ از شیوخ
 حضرت شیخ است نقل کردہ است کہ او بہ طریق فرست فرمودہ کہ این عجمی
 را قریبے است کہ در وقت وے برگردن ہمہ اولیا خواهد بود۔ و ہر آئینہ
 مامور شود بہ آن کہ بگوید: "قَدْ لَمْ يَهْدِنِي هَذِهِ عَلَيَّ رَقِيَّةٌ كُلَّ ذِي اللَّهِ"
 و ہر آئینہ آن را بگوید و ہمہ اولیا گردن بنہند۔ بہر حال حضرت شیخ در این
 کلام محق اند۔ این کلام خواہ از بقائے سکر از ایشان سر بر زدہ باشد و خواہ
 مامور باشند بہ اظہار این کلام۔ قدم ایشان برگردنہائے جمیع اولیائے

و آن که گفته شد همه احوال انسان کامل است و اما انسان ناقص اگر چه نوعی از جمعیت دارد و ملائک و پیرا ساجد و منقاد هستند لیکن این سجود و انقیاد برایش پروبال است. چه شیطان ساجد و سکت نیست بلکه بروی غالب است و او منقاد شیطان خود است هر چه شیطان امری کند او بجای آرد و این انسان ناقص چون قصداً کتاب

ر بقیه حاشیه ۲۴) آن وقت بوده است و جمیع ادویای آن وقت زیر قدم ایشان بوده اند الخ

و نوشته اند " در ادویای ما تقدم این حکم چگونه مجوز بود که شامل اصحاب کرام است که یقینی از حضرت شیخ افضل اند. و در ما تا آخر چگونه متمشی باشد که شامل حضرت مهدی است که آن سرور علیه و علی آله الصلوة والسلام به قدم او بشارت داده است و امت را به وجود او مبشر ساخته و او را خلیفه الله فرموده. و همچنین اصحاب حضرت عیسیٰ علی نبینا و علیه الصلوة والسلام که از انبیا را اول العزم است و از سابقان اند و به واسطه متابعت این شریعت ملحق به اصحاب خاتم الرسل اند علیه و علیهم الصلوة والسلام. از بزرگی متاخران این امت تواند بود که سرور فرموده باشد " لا یدرسى اذ لهم خیر" ام آخرهم. " بالجمله حضرت شیخ عبدالقادر را در ولایت شان عظیم است. و درجه علیا است. ولایت خاصه محمدیه را علی صاحبها الصلوة والسلام والتحیة از راه بیرون نقطه آخر رسانیده است و سر حلقه آن دایره گشته. الخ

معصیت می کند شیطان ادا و می کند۔ و چون که ملائکہ مساجد و منقاد آن
 انسان اند معارضه او نه می توانند کرد۔ و چون خواهد که حسنه کند اگر چه ملائکہ
 راضی اند به آن۔ لیکن چون که شیطان وے مساجد و منقاد وے نیست۔
 معارضه وے می کند و او را بازمی دارد از حسنه۔ و چون که او منقاد شیطان
 است قول وے قبول می کند و از حسنه باز می ماند۔ تا اینکه متغیر منقض شہوات
 شده و اتباع شیطان در زیدہ نوبت بہ شرک می رساند و مشرک می گردد۔
 اَعَاذَنَا اللَّهُ مِنْ ذَٰلِكَ۔ و این انسان ناقص بہ اسفل السافلین می شود
 صورت انسانی می ماند و حکم پیام دارد بلکه از پیام دون تر۔ اِنَّهُمْ
 كَا لَا نَعَامٍ بَلْ هُمْ اَضَلُّ سَبِيلًا۔

و اللہ تعالیٰ حال انسان کامل و انسان ناقص و این آیت بیان
 فرموده: اَقْدًا خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ فِيْ اَحْسَنِ تَقْوِيْمٍ ثُمَّ رَدَدْنَاهُ اَسْفَلَ
 سَافِلِيْنَ اِلَّا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصَّالِحٰتِ فَلَهُمْ اَجْرٌ عَمِيْرٌ مُّسْتُوْنٌ
 یعنی ہر آئینہ پیدا کردم انسان را در احسن تقویم، چه تقویم وے جامع است۔

در بقیہ حاشیہ (۱) و نوشته اند: "جمع از مریدان حضرت شیخ عبدلقدار در حق شیخ
 غلو بسیار می نمایند و در محبت جانب افراط می گیرند۔ در رنگ مہمان مفرط حضرت
 امیر کرم اللہ وجہہ۔ از خواهی کلمہ کلام این جماعہ مفہوم می شود کہ حضرت شیخ را
 ایشان از جمیع اولیائے ما تقدم و ما تاخر افضل می دانند و غیر از انبیاء علیہم
 الصلوٰت و التسلیمات معلوم نیست کہ دیگرے را بر حضرت شیخ فضل دہند۔
 این از افراط محبت است۔ الخ"

و این تقویم فی حد ذاتہ افضل و احسن از تقویم ہر مخلوق است و بعد از ان
 مردود انسان در مرتبہ و منزلہ بہ اسفل سافلین شدند و از انعام بدتر
 شدند مگر آن انسان کہ ایمان آورد و عمل صالح کردند۔ اینہا را بہ اسفل
 سافلین مردود نہ ساختیم بلکہ در احسن تقویم ماندند و آنہا انسان کامل
 اند و ما سوائے ایشان ناقص۔

و نیز باید دانست کہ اللہ تعالیٰ امانت را عرض کرد بر سواوات
 و ارض یعنی بر ما سوائے انسان ہمہ ایا آوردند کہ نشأت آنہا صالح
 نہ بود و بترسیدند کہ بر داشتند بار امانت بہ جہت آنکہ دانستند حق
 آن را نہ توانستند کرد۔ و انسان این بار امانت را برداشت کہ نشأت
 و سے قابل ادا کردن حق آن بود و عاقبت رنج آن ملاحظہ نہ
 نمود و میادرت کرد در حمل بار امانت۔ چنانچہ حافظ شیراز قدس سر می فرماید
 آسمان بار امانت نہ توانست کشید فرعہ فال بہ نام من دیوانہ زدند
 شیخ اکبر قدس سرہ در فتوحات فرمودہ صوفی
صوفی حکیم است | حکیم است و حکمت خیر کثیر است بہ نص۔ و آنچه
 موصوف بہ کثرت است قابل قلت نمیدت اصلا و صوفی در جمیع موجودات

۳۸ حضرت شیخ اکبر قدس سرہ انسان کامل را صوفی فرمودہ یعنی اولیاء
 پروردگار حضرات صوفیہ صافیہ اند۔ اولیاء را صوفی بہ کلام مناسبہ گفتہ
 شاہ دریں باب این عا جز چیزے می تولید۔

۱۱، بعض اکابر فرمودہ اند کہ لباس بنشینرز ہاد و عباد و ہم اولیاء اللہ۔

نظری کند چہ حکمت الہی ساری است و ز جمیع موجودات واللہ تعالیٰ انسان
کامل را عامل بار امانت ساخته است۔ پس گردانیدہ است مرا انسان را
نظر و شفقت بر جمیع موجودات و عطا کردہ است انسان را تصرف در

و لقبیہ حاشیہ ۵۳۸) از صوفیوں بودہ لہذا تسمیہ این گروہ بہ صوفیہ شد۔
نسبتاً الی الصوفیوں۔

(۲) بعض افراد فرمودہ اند کہ اشتقاق صوفی از صفا است۔ چون کہ
باطن این گروہ صفا است لہذا ایشان صوفیہ اند۔ سانی انصوفی حتی
تسمی انصوفی۔

(۳) کسے فرمودہ کہ اشتقاق این لفظ از صفا است و باز در صفا
دو قول اند۔

یکے آں کہ در زمان ہمدردی و عالم صلی اللہ علیہ وسلم از صحابہ کرام
رضی اللہ عنہم افرادے کہ از بندش اہل و عیال آزاد و از متاع دنیویہ خفاوت
بودند در جوار حضرت رحمۃ اللعالمین صلی اللہ علیہ وسلم متصل بہ حجرہ مبارکہ
و تباکہ مسجد شریف بر صفا بود و باش داشتند۔ اشتہار این جماعہ بہ اہل
صفا بود و بہ مناسبت ایشان جماعت پاک تہادان را صوفیہ گفتہ شد۔ و
در نسبت بہ صفا این قول اشہر است۔

دوم آں کہ صفا نام یک قبیلہ است و افراد این قبیلہ خدمت بیت اللہ
می کردند و از مناسبت ایشان اصحاب قلوب طاہرہ را صوفیہ گفتہ شد۔
(۴) و کسے فرمودہ کہ اشتقاق این لفظ از صفا است۔ چوں کہ

جميع موجودات به طریق امانت تا که ادا کند انسان حق ذی حق مرآن ذی حق
 را چنانچه اللہ تعالیٰ عطا فرموده است ہر شے را خلق وے کہ حق وے است
 بہ حیثیت آن کہ در اعیان ہر شے را استعداد امرے بود بہ حسب آن استعداد
 خلق فرموده و آن امر را کہ مستعد آن بود بہ وے عطا فرموده۔ پس گردانید

(بقیہ حاشیہ ۵۳۸) جماعت این پاک نہادان در صف اول عند اللہ می باشند۔
 لہذا نام ایشان صوفی شدہ۔

اکابر رحمہم اللہ و جزاہم خیر بیان این گونه مناسبات کرده اند بعض افراد گفته اند
 کہ نسبت صوفی بہ صوف درست است۔ و در تشریحات باقیہ نسبت اشتقاق غیر
 و حیحہ بلکہ نادرست است۔ چہ نسبت بہ صفا و صفوی و بہ صنفہ صفی و کذلک در
 صف، صفی، آید۔

گفتہ این افراد از روے قواعد علم صرف درست است و المشہور سوال اشتقاق لصر فی
 لیکن اینجا در کلام اکابر اشتقاق لغوی مراد است تعلق این بحث بہ فن فقہ لغت است
 غالباً اول کسی کہ بہ اسرار این فن لطیف اشارہ کرده وے امام ابو علی حسن بن محمد
 الفارسی النحوی المتوفی ۳۷۷ ہجری۔ و باز شاگرد ایشان امام ابو الفتح بن حنی
 النحوی المتوفی ۳۹۲ ہجری بہ تبیین و تدوین این فن پرداخت چنانچہ کتاب الخصائص
 کتاب سر الصنائع از تالیفات مشہورہ ایشان است۔ غیر ازین تالیفات دیگر نیز دارند
 علماء گرامی قدر در تالیف خود از وجہ بعض مناسبات بیان بعض قواعد این فن کرده اند
 چنانچہ امام فخر الدین رازی رحمہ اللہ در اوائل تفسیر کبیرہ در قسم اول از کتاب اول بر صفحہ
 ۷ بعض فوائد را ذکر کرده۔ و علامہ حافظ ابو الخطاب بن وحیہ در رسالہ

اللہ تعالیٰ انسان را خلیفہ۔ دیگرے مخلوق را خلیفہ نہ کروا نید۔ پس انسان
 اولین است بر خلق اللہ۔ پس میل نہ می تواند در حق خلق خدا از سنت اللہ
 کہ جاری است۔ و می رساند بہ مخلوق حق بہ نیجی کہ اللہ خواستہ است خلق اللہ
 امانت اللہ است و رسیدہ انسان۔ آگ امانت کہ معروض کردہ شد بر انسان

در بقیہ حاشیہ ۱۴۹) "التنوییر فی مولد السراج المنیر۔ نوشتہ کما
 فی العلم الخفایق" الاشتقاق من اعراب کلام العرب و ہو ثابت عن اللہ
 تعالیٰ بنقل العدول عن رسول اللہ علی اللہ علیہ وآلہ وسلم لانه اوتی ہوامع الکلم
 وہی جمع المعانی الکثیرة فی الالفاظ القلییة فمن ذلک قولہ فیما صح عنہ یقول
 انا الرحمن خلقت الرحم وشققت لها من اسمی۔ وغیر ذلک من الآحاد و بیث الخ
 علامہ جلال الدین سیوطی در "المزہر" و محمد راضی بالمشاور "السفینہ"
 فاحمد فارسی الشدیاق در "سرا لیبال فی القلب والابدال" والسید صدیق حسن
 در "العلم الخفایق من علم الاشتقاق" مسائل ابن فرن لطیف والنوشہ اند۔ ابن
 عاجز از رسالہ استادی الشیخ احمد الاسکندرانی رحمہ اللہ کہ برائے طالبان مدرسہ
 دارالعلوم در ۲۲ و ۲۳ و ۱۹۲۳ء نوشتہ شدہ بہ صورت اختصار بیان اشتقاق می کند۔
 الاشتقاق۔ اخذ کلمة من کلمة مع مناسبتہ بینہما لفظا
 ومعنی بتغییر لیسیر۔ وهو علی ثلاثہ اقسام۔

۱۔ صغیر :- آن اشتقاق است کہ ما بین ہر دو لفظ تناسب در معنی و حرف
 و ترتیب حروف باشد چون فعل و لفعیل و فاعل۔ بیان اشتقاق صغیر را علمائے
 صرف کردہ اند۔

و انسان آن را برداشت، اگر وے ادا کے امانت کرد بر طبق حکم الہیہ
پس حکیم است او۔ و اگر ادا کے آل امانت نہ کرو پس ظلوم جہول است
و حکمت منافی جہل و ظلم است۔ پس آن کہ امانت ادا نہ کرو حکیم نہ باشد
پس تخلق بہ اخلاق اللہ تعالیٰ تصوف است۔

(بقیہ حاشیہ ۳۸) ۲۔ کبیرہ۔ آن اشتقاق است کہ مابین ہر دو
لفظ تناسب در معنی و حروف باشد۔ نہ در ترتیب حروف چون جید و جڈ
۳۔ اکبرہ۔ آن اشتقاق است کہ مابین ہر دو لفظ تناسب در نفس
معنی و مخارج حروف باشد چون نعت بالعین و نعت باللہار۔
علماء لغہ در اشتقاق کبیر و اکبر بحثہا کردہ اند۔ اشتقاق کبیر را التولید
بالقلب نیز می گویند۔

از مطالعہ این فن در فہم لغہ بصیرتے حاصل می شود۔ چہ در این فن نظر بر
خواص حروف، بھی نیز می کنند و گفتہ اند کہ در غالب اوقات مدلول ہمزه و یا
دلالت بر نفور و بعد و انفصال بین الشیئین می کند چون اَبی، اَبَد، اَبو،
اَبز، اَبق۔ و مدلول جیم و لون دلالت بر تستر و پوشیدگی می کند اَلحج،
جنون۔ جنین۔ جنان۔

علماء اعلام اگر کلمہ صوفی را مشتق از صفا۔ یا صفا۔ یا صفا۔ یا وصف گفتہ اند
مراد ایشان اشتقاق کبیر است کہ تناسب مابین حرفیں در معنی و در حروف
باشد لافی الترتیب و مناسبت صوفیہ با این الفاظ ظاہر است۔ اولیائے
پروردگار صاف باطنان اند، از صفا اول اند، شاید اصحاب صفہ رضی اللہ

ازیں کلام واضح شد کہ صوفی انسان کامل است۔ وے ہر ذی حق
 را از خلق اللہ حق وے می رساند۔ چنان کہ اللہ تعالیٰ می رساند۔ و مراد از
 حق وے حق چیزے است کہ عین وے مستعداوست پس مخلوق را
 می رساند آنچه کہ عین وے مستعداآن بود۔ خواہ در شرع آن ظلم بود یا
 حق شرعی بود۔ پس حق ابوہل آل بود کہ عین وے مستعداآن بود از کفر و
 معاصی و اسباب خلود و زنا۔ پس ہر چہ کہ اعیان کائنات در مرتبہ ثبوت
 مستعداآن است۔ انسان کامل می رساند بہ او چنانکہ سنت اللہ جاری
 است۔ با آن چہ کہ کائنات مستعداآن است واللہ تعالیٰ بطبق استعداد
 ہر آدمی رساند و این تخلق است بہ اخلاق الہیہ و حکمت است۔

و این کہ گفتہ شد کہ صوفی حق ہر کس بہ نظر استعداد وے می رساند
 ہمہ بہ نظر باطن انسان کامل است کہ بہ باطن حق ہر کس را مقتضی
 استعداد می رساند با علم و دانش۔ و اما انسان کامل کہ صوفی است
 و بہ صورتے کہ ظاہر شدہ است پس این صورت منظر ہادی است۔
 عنایت کردہ شدہ است مکارم اخلاق۔ و او متصف بہ مکارم اخلاق
 است و مکارم اخلاق خود صرف می کند بہ قدر ممکن۔ و شیخ اکبر بیان
 آن در موضع آخر از فتوحات بہ این وجہ فرمودہ اند کہ صوفیہ آل کاند

و بقیہ حاشیہ ۳۸) عنہم اند۔ حق تعالیٰ و رسول وے نسلی اللہ علیہ وسلم
 توصیف ایشان فرمودہ۔ رحمہم اللہ و افاض علینا من برکاتہم۔

کہ جوازہ (نگہبانی) مکارم اخلاق اللہ یا خلق کرند۔ و نہ کرند غیر صوفیہ۔ و صوفیہ دانستند کہ کسے قادر نیست بر رضائے جمیع بندہائے اللہ چہ یک چیز رضائے یکے می باشد و ہمہوں چیز موجب سخط و ناخوشی دیگری باشد۔ لہذا معاملہ مکارم اخلاق با کسے کرند کہ اولی است بہ معاملہ مکارم اخلاق۔ و التفات نہ کرند بہ سوئے آن کس کہ در آن ساخت باشد۔ پس نہ یافتند لائق معاملہ مکارم اخلاق مگر اللہ تعالیٰ را و ملائکہ را و از بشر رسل و انبیا و اولیا را۔ پس لازم گرفتند این مکارم اخلاق با ایشان و باز صرف کرند مکارم اخلاق با حیوانات و نباتات۔ و مکارم اخلاق صرف نہ کرند با اشراق و ثقلین مگر بہ چیزے کہ اللہ تعالیٰ مباح گردانید خلق بہ اینہا۔ و این ہمہ مکارم اخلاق با اللہ تعالیٰ است و اگر این قوم حاکم و قاضی باشند و در اقامت حدود بہرگز خلق را راہ نہ دہند بلکہ اقامت بکنند، کہ اقامت حدود حق اللہ است۔ و خلق با اللہ تعالیٰ ہمین است کہ وفائے حق و سے کند۔

و آنچه گفتہ شد معلوم گردید کہ صوفیہ انسان کامل اند می باید کہ بہ اخلاق حمیدہ شرعیہ متصف باشند و از باطن تصرف در ہمہ اشیاے مخلوقات بکنند۔

و انسان ناقص ہم شریک کامل است و در حمل بار امانت لیکن او ادائے امانت نہ می کند و او ظلمت جہول است از اسرار الہیہ و ادائے امانت در تخلف بہ اسرار الہیہ و عطاے ہر ذی حق را حق و سے کہ

مقتضى آل اسم است که آن منظر او سیت۔ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ
 الْعَالَمِينَ وَالصَّلَاةُ عَلَى رَسُولِهِ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَأَصْحَابِهِ
 أَجْمَعِينَ۔ اَللّٰهُمَّ اجْعَلْ سَيِّئَاتِ هَذَا الْعَبْدِ الْمَذْنُوبِ
 مُنْقَلِبَةً اِلَى الْحَسَنَاتِ وَاجْعَلْ اَخْلَاقَهُ الْمَظْلَمَةَ مُبْدَلَةً
 بِالْمَكَارِمِ الْمَنُورَةِ۔

خاتمہ

علامہ عبدالعلی بکر العلوم لکھنوی رحمہ اللہ تعالیٰ درمسئلہ توحید مسلک
شیخ اکبر بیان کردہ اندوایں عاجزہ۔ علی ہا مشین الرسالہ۔ مسلک جد غاشر
حضرت مجدد، از مکاتیب و رسائل ایشان بیان کردہ۔ قدس اللہ
اسرارہما العلیتہ چون کہ اختصار ملحوظ بود ازین جهت اکتفا بر
مسائل اصولیہ و اساسیہ کردہ شد۔

ابن ہرود و بزرگواران اکابر این امت مرحومہ ہستند۔ حق تعالیٰ برایشان
ابواب علوم علیٰ مرقار یعہا مفتوح کردہ۔ و ہر یکے را ہزاراں ہزار اولیاء
اللہ پیروانند۔ ہر چہ برایشان ظاہر شدہ و ہر چہ ملہم گشتہ اند از ظہار
آں کردہ اند۔ اختلاف ایشان بر رنگ اختلاف اکمہ مجتہدین است۔
کسے از ہوا و نفس خود چیزے نہ گفتہ۔

و کلمہ من رسول اللہ تلمیس و غر فاصین البحر او و شفا من الذی
جائے صد افسوس است کہ بر این بزرگواران کسے لعن و طعن کند۔
حضرت مجدد و چندین مسائل با شیخ اکبر اختلاف ہا کردہ اند۔ مع ذلک
اعتراون فضل ایشان می کنند و برائے کلام ایشان توجیہ حسن بیان می
کنند و ہر چہ برایشان ظاہر شدہ آں را بیان می کنند۔ و لیثل ہذا
فلیجمل العالمون۔

ما بین حضرت شیخ اکبر و حضرت مجدد اصولی و اساسی اختلافات موجود

اند۔ و نزد این عاجز اختلاف هر دو بزرگوار را راجع به لفظ کرون در حقیقت
ماحصل رایجی پیدا شدن و در از صواب است۔ بعض حضرات اگر چه در صلاح
بیت الفیلین سعیها کرده اند۔ فجزاهم الله بالحسن نیا تهم۔
لیکن رفع حقیقت اختلاف را صورتی نیست۔ توضیحاً للمقام بیان
سه مسائل کرده می شود۔

(۱) شیخ اکبری فرماید وجود صرف یک است و آن وجود حضرت
واجب تعالی است و دیگر هیچ چیز را وجود نیست۔ اگر کسی بر این ممکن
اثبات وجود علیّه کند گرفتار شرک می شود۔ نزد ایشان حقائق کائنات
علم و تجویبی است۔ آنچه در علم حضرت واجب تعالی و تقدس از تخلیق کائنات
آمده حقائق ممکنات گشته۔ چونکه علم پروردگار جل شانہ ازلی و ابدی
است حقائق کائنات نیز ازلی و ابدی آمدند۔ از خارج دایره وجود
که آن دایره امکان است به این حقائق اثری نه رسیده است۔ و
آنچه در خارج از اشکال و صور و اجسام به نظر درمی آید آن ظل موهومی است
ازین حقائق ثابتہ در علم الهیه۔ این ظل اگر چه موهومی است لیکن از صنع
حضرت واجب الوجود است۔ لهذا ترتب عذاب و ثواب بروی می شود۔
خود کوزه و خود کوزه گر و خود گل کوزه۔ لهذا همه اوست و لا موجد
الا هو۔

حضرت مجددی فرماید وجود و تجویبی یک است۔ و بی شانہ
ممکنات را از صفی عدم به بین ظلال اسما و صفات خود برینصده شهبود ظاهر
کرده۔ ممکن را وجود امکانی است۔ که آن ظل است از وجود واجب الوجود

قدرتہ۔ ممکن بہ اجزائے خود ممکن است بہ صورت خود ممکن است۔ بہ حقیقت
 خود ممکن است۔ برائے حقیقت ممکن تعین و خوبی از بہرچہ۔ عدم کہ اصل
 ممکن است جائے بہ شر و فساد و ظلمت و کدورت است ظلمات
 بَعْضُهَا فَوْقَ بَعْضٍ۔ اصل و مادہ ممکن عدمی است۔ بہرچہ از حسن و
 جمال و فضل و کمال و روئے ظہور کردہ از زمین ظلال اسما و صفات واجبی
 است کہ در مرآت عدمی منعکس گشتہ۔ مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ
 اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ۔ تائید مسک ایشان از
 حدیث حسن می شود کہ در حاشیہ ۳۶ گزشتہ۔

کجا اثبات یک وجود واجبی۔ لا غیر۔ و کجا اثبات دیگر وجود مکانی کجا
 قول ہمہ اوست کہ مقام جمع است و کجا گفتار ہمہ ازو است کہ مقام فرق است
 (۲) شیخ اکبری فرماید۔ پروردگار را در مرتبہ ذات غنا ثابت است
 و در مرتبہ صفات و افعال و کے جل شانہ محتاج ممکنات است۔ چہ
 اظہار صفات و افعال جز موصوفات و مفعولات صورتی نہ بندد۔

حضرت مجددی فرماید۔ حضرت واجب الوجود در ہمہ وقت و ہمہ
 حال غنی عن العالمین است۔ فقر و احتیاج از مزایای ممکن
 است و از حضرت واجب تعالی شانہ۔ يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ
 إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ۔ احتیاج بہ موصوفات و مفعولات
 از برائے اظہار صفات و افعال ممکنات است۔ نہ برائے صفات و
 افعال رب ممکنات۔ هُوَ وَسَاءَ أَلْوَسَاءُ أَعْرَابُهُمْ وَسَاءَ أَلْوَسَاءُ
 وَسَاءَ أَلْوَسَاءُ۔

اے برتر از خیال و قیاس و گمان و وہم

وز ہر چہ گفتہ اند و شنیدیم و خواندہ ایم

لَوْ ضَيِّقًا لِلْمَقَامِ حَاشِيَهُ يَزِدُّهُمْ مَطَالَعَهُ نَمَائِنْدُ -

(۳) نزد شیخ اکبر مقام جمع اعلیٰ تر مقامات ولایت است۔ سالک در بحر ذخائر ناپیدا کنار وحدت غرق شود و بحر حق و شیونات و صفات حق چیزے نہ بیند۔

حضرت مجددی فرماید کہ در مقامات ولایت مقام توحید ادنیٰ مقام است و این مقام سُکروید ہوشی است و ازین مقام بالاتر مقام ظلال است و این مقام اوسط است و بالاتر از ان مقام صحودا گہی است کہ آن مقام عبودیت است و متعلق بہ حضرات انبیاء علیہم السلام است و در مقام ادنیٰ لا محالہ سالک بیچارہ نعرہ اَنَا الْحَقُّ خَوَاطِرُ زُو۔ چہ در نظرش ہر ذرہ از ذرات عالم جز حق چیزے دیگر نیست۔ و در مقام اوسط کہ دائرہ ظلال صفات واجبہ است از نہادش صدائے -
 "سُبْحَانِي مَا اعْظَمَ شَانِي" - بر آید۔ چہ وے در ظلال شیونات و صفات غلطان و پیمان است و در مقام اعلیٰ کہ مقام عبودیت است۔ گوید۔ اَلْتَّحِيَّاتُ لِلّٰهِ وَالصَّلٰوَاتُ وَالطَّيِّبَاتُ وَعَرْضُ نَمَائِدِ الْاِلٰهِي وَ مَوْلَانِي لَا اُحْصِي ثَنَاءً عَلَيْكَ اَنْتَ كَمَا اَثْنَيْتَ عَلٰی نَفْسِكَ و اعتراف نماید الْعَجْزُ عَنْ دَرْكِ الْاَدْرَاكِ و در این مقام اعلیٰ کہ مقام فرق است بدانکہ الْعَبْدُ عَبْدٌ وَ الشَّرِيْفُ رَبٌّ و از سر۔ مَا قَدْ وَاللّٰهُ حَقٌّ قَدْ سِرَّهٖ - آگاہ شود۔

حضرت مجدد بیان این مقامات ثلاثہ در مکتوب ۱۶۰ از دفتر اول
 کرده اند۔ اَلْبُؤْحَدِ الْظَّنِّ اَوِ السَّمَاعِ بَلْ بِطَرِيقِ السَّيْرِ وَ
 الْعُبُورِ۔ ذَلِكَا الْفَضْلُ مِنْ اللّٰهِ۔ نوشته اند در ویسے کہ این
 سطور از وی مستفاد گشت اول معتقد توحید (وجودی) بود۔ از زمان
 عبّاسی علم این توحید داشت و به یقین پیوسته بود ہر چند حال نہ داشت۔
 و چون درین راہ در آمد اول راہ توحید منکشف شد۔ و مدتی در مراتب
 این مقام جولان نمود و علوم بسیار کہ مناسب این مقام بودند فائض
 گشتند و مشکلات و واروات کہ بر آرباب توحید وارد می شوند ہمہ بہ
 کشوف و علوم فائضہ حل شدند۔ بعد از مدتی نسبت دیگر برین درویش
 غلبہ آورد۔ در غلبہ آن در توحید توقف نمود۔ اما این توقف بہ حسن ظن
 بود نہ بہ انکار۔ مدتی متوقف بود۔ آخر الامر کار بہ انکار انجامید و
 نمودند کہ این پایہ پایان است و رخت بہ مقام ظلیت برد۔ اما درین
 انکار بے اختیار بود۔ نہ می خواست کہ از آن مقام بر آید۔ بہ واسطہ
 آنکہ مشائخ عظام بہ آن مقام اقامت دارند۔ و چون بہ مقام ظلیت
 رسید و خود را و عالم را خلیل یافت چنان کہ طائفہ ثانیہ بہ آن قائل اند۔
 آرزوی آن شد کہ کاشکے ازین مقام نہ برند کہ کمال در وسعت وجود
 می دانست و این مقام فی الجملہ بہ او مناسبست دارد۔ اتفاقاً از کمال
 عنایت و غریب نوازی از ازاں مقام ہم بالا بردند۔ و بہ مقام عبودیت
 رسانیدند۔ این زمان کمال این مقام در نظر آمد و علو آن واضح گشت
 و از مقامات گذشتہ تائب و مستغفر شد۔ و اگر آن درویش را بہ این

طریقی بروند و فوقیت بعض را از بعض نمی نمودند تنفر خود را
درین مقام می دانست - چه نزد او بالاتر از توحید مقام دیگر نه بوده -
وَاللّٰهُ بِحَقِّ الْحَقِّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ -

باید دانست که منشأ تفاوت علوم و معارف در کتابات و
رسائل که ازین درویش بلکه از هر سالک که صادر شده است همین تفاوت
حسب مقامات متفاوت است - هر مقام را علوم و معارف جدا
و سهال را قال علا حده - پس فی الحقیقت تدافع و تناقض در علوم نه
یا شد در رنگ نسخ احکام شرعی است - فَلَا تَكُنْ مِنَ الْمُوَحَّدِينَ -
وَعَلَى اللَّهِ عِزِّي وَرَبِّي وَآلِهِ وَسَلَّمَ -
سبحان القدره تحقیق و کلام عالی است -

مقام خواجہ برتر از گمان است
نه سبب هر که داند ارتقایش
دش بجز است ز اسرار الهی
چراغ محفل باریک بنیان
ز نورش شد سواد و هند روشن
ز بحر کز فیوضت گشت ریزان
به رحمت رشمه هم بر دل من
بروں از حد تقریر و بیان است
نگاه هیچ کس با نقش پایش
کز یک قطره از مه تا به ماهی
سپه سالار فوج پاک دینان
از سرهند شد وادی اکین
ز عین کرمت بر این عزیزان
اگر ریزی شود حل مشکل من

سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ وَسُبْحَانَ
 عَلَى الْمُرْسَلِينَ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ۝

در گاه حضرت شاه ابوالخیر

شاه ابوالخیر مارگ - دھلی

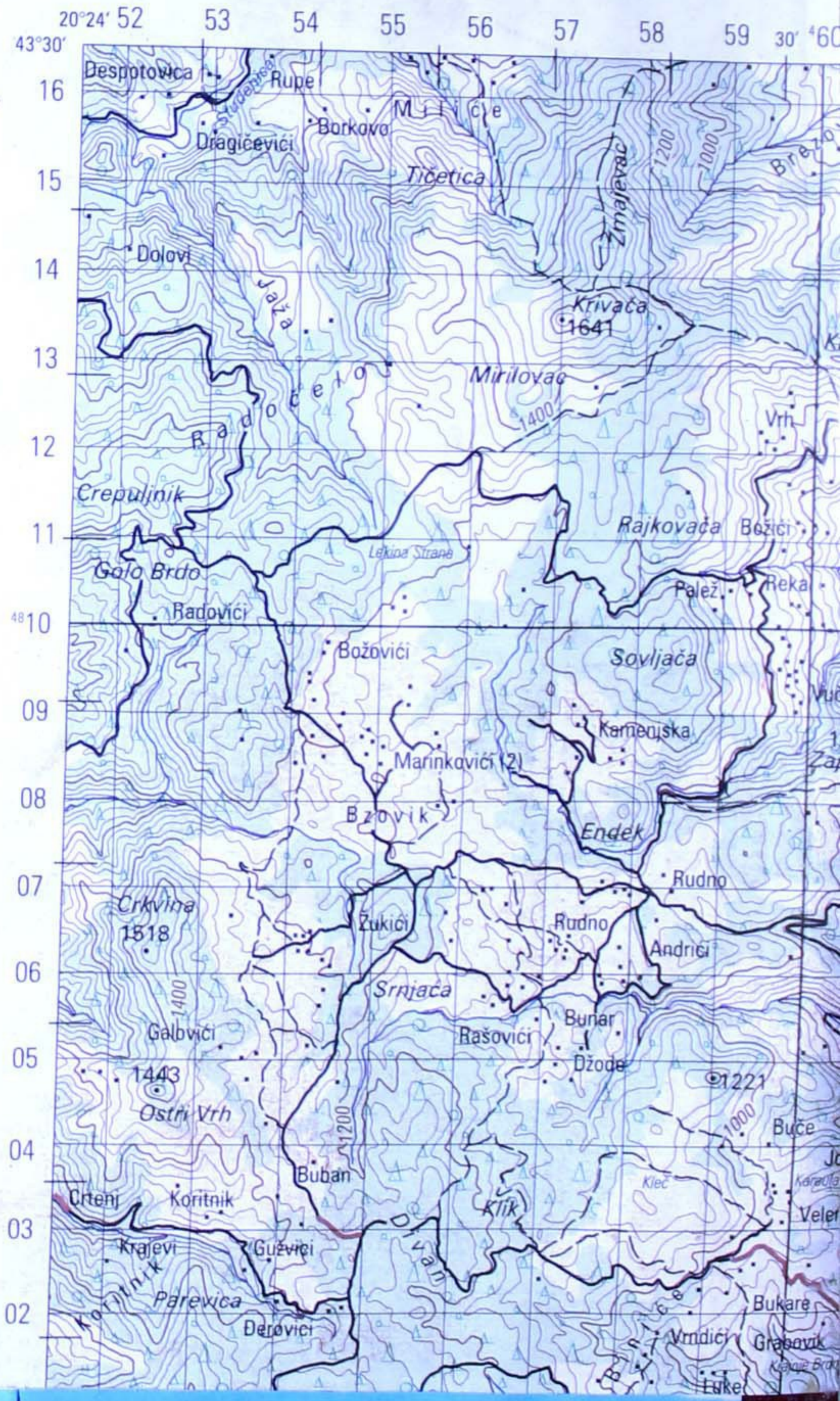
بہ تمام

حاجی عبدالغفار و پسران تاجران کتب

ارگ بازار قندھار

افغانستان ٹیلیفون نمبر ۲۲۲۰

459